

ირაკლი ბაქრაძე

X-XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით)

*„...ქართველნი ვართ ნათესავით მკნენი და მკვდრობით
აღზრდილნი და მარადის ჭირვეულსა ცხოვრებასა ჩვეულნი...
მცირედნილა ვინ ჩუშნნი მომკუდარ არიან სარეცელსა ზელა
თქსსა მშვიდობით“.*

გრიგოლ ბაკურიანის-ძე,
პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის ტიპიკონიდან, 1083 წ.

შესავალი

X-XI სს., როგორც ცნობილია, ერთ-ერთი საინტერესო და საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანი პერიოდია. წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ შევეცდებით საქართველოს გაერთიანების ეპოქის ქართველი მეომრის შეიარაღების მიმოხილვას უპირატესად არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე.

უნდა ითქვას, რომ შუა საუკუნეების ხანის საბრძოლო იარაღი საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრებისას შედარებით იშვიათად გვხვდება (მეტწილად საქმე გვაქვს ისრის პირების აღმოჩენებთან). საბრძოლო იარაღის სიმცირეს, პირველ რიგში, ცხადია, ქრისტიანული დაკრძალვის წესი განაპირობებს, თუმცა არსებობს სხვა მიზეზიც: როგორც ცნობილია, განვითარებული შუა საუკუნეების სამარხებს (ქვაყუთებს) მრავალგზის იყენებდნენ, როგორც ვარაუდობენ, მეტ-ნაკლებად ძვირფასი ნივთები სამარხების მორიგი გასხნისას იკრთებოდა.¹ უცხო არ არის ამ ეპოქისათვის სამარხების უფრო მაშსტაბური დარცვა. ამ მხრივ ნიშანდობლივია არაბი ისტორიკოსის

¹ М. М. Иващенко. Руставский могильник. Описание погребального инвентаря. კრებ. „რუსთავი“. თბ. 1988, გვ. 73.

იბნ-მისკავეჰის ცნობა: როდესაც 943-944 წწ., რუსებმა ალბანეთის დელაქალაქი ბარდავი აიღეს და უკან გაბრუნდნენ, ადგილობრივმა მუსლიმებმა „შეაწუხეს დარჩენილი მათი საფლავები“ და ძვირფასი ხმლები დაინაწილეს.² V-IX საუკუნეებში, სამარხებში ინვენტარის გაქრობას ეკონომიკური ფაქტორსაც უკავშირებენ.³

მასალის სიმცირეს ახლავას მისი ზუსტად დათარიღების პრობლემაც;

მრავალგზის გამოყენებული ქვაყუთებიდან მომდინარე ძუნწი ინვენტარის ქრონოლოგია გაჭიმულია რამდენიმე საუკუნეზე.⁴ საცხოვრისებიდან მომდინარე განვითარებული შუა საუკუნეების იარაღი ასევე მეტწილად ზოგადად XI-XIII (ან X-XIV) საუკუნეებით თარიღდება.⁵

არქეოლოგიური მასალის სიმცირის გამო შუა საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებას ძირითადად წერილობითი წყაროებსა და ქართული ქრისტიანული სახვითი ხელოვნების ძეგლებზე დაყრდნობით სწავლობენ.⁶ ამგვარი წყაროების მნიშვნელობა მართლაც დიდია, თუმცა, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ მათთან მუშაობა დიდ სიფრთილეს მოითხოვს. ხშირად ამა თუ იმ გამოსახულების ინტერპრეტაცია სხვადასხვანაირად არის შესაძლებელი: გასათვალისწინებელია კანონიკა, მხატვრის ფანტაზია, დამკვიდრებული მხატვრული სტილის თავისებურება, რეგიონში დომინანტი ქვეყნის ხელოვნების

² რ. მეტრეველი. და მოვიდეს ვარანგნი... თბ. 1988, გვ. 74.

³ ლ. ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. ტ. II. თბ. 1972, გვ. 25.

⁴ ლ. ჭილაშვილი. არეში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბ. 1991, გვ. 74, 93.

⁵ ლ. ჭილაშვილი. არეში, გვ. 42, 47, 72, 83, 106; ც. ლომიძე. ნასოფლარი მდგიმეკრებ. „შუა საუკუნეების ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. I კონფერენცია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები“. თბ. 2001, გვ. 46; ც. ჩიკოძე. რუსთავეში მცხოვრების რიგითი მისახლეობის ყოფა და კულტურა. საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები. ტ. I. თბ. 2007, გვ. 11; ნ. ბახტაძე. კლდის ხუროთმოძღვრების გენეზისი და განვითარების გზები საქართველოში (საისტორიო-ხელოვნებათმცოდნეობითი და არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბ. 2007, გვ. 164, 220.

⁶ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ტ. III-IV. თბ. 1962; ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტუმი (VI-XVII სს.). თბ. 1964; ლ. შერვაშიძე. К вопросу о грузинской светской миниатюре (Миниатюры батальной тематики Држуческой псалтири). Тб. 1964; გ. აკოფაშვილი. რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 1992; მ. წურწუშია. სინას მთის წმინდა მხედრები. ჟურნ. „ქართველოლოგია“. ყოველთვიური სამეცნიერო ჟურნალი. № 12. დეკემბერი. თბ. 2008; მ. წურწუშია. ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუცია საქართველოსა და ბიზანტიაში, ლამელარული და ქერცლოვანი აბჯარი X-XII საუკუნეებში. ჟურნ. „ქართველოლოგია“. ყოველთვიური სამეცნიერო ჟურნალი. № 12 (ბეჭდვითი შეცდომის გამო ჟურნალს ყდაზე აწერია № 1). იანვარი-თებერვალი. თბ. 2010.

გავლენა და ა. შ. ყველაზე უფრო სანდო ამ თვალსაზრისით საერო პირთა გამოსახულებები და ქტიტორთა პორტრეტებია, თუმცა მათი რიცხვი, ბუნებრივია, გაცილებით მცირეა. აღსანიშნავია, რომ აკად. ივანე ჯავახიშვილი, ჯერ კიდევ 1937 წელს გამოქვეყნებულ წერილში კედლის მხატვრობასთან ამ კუთხით მუშაობას შესაძლებელს მიიჩნევდა მხოლოდ „...სათანადო სიფრთხილის დაცვითა და წინასწარი კვლევა-ძიების შემდგომ“.⁷ ნინო ჩოფიკაშვილის საინტერესო ნაშრომში ასევე სრულიად სამართლიანად არის აღნიშნული, რომ „...წმინდა გიორგის ხატებით X-XIV სს. მეომრის შეჭურვილობის სრული სურათის აღდგენა არ შეიძლება. რიგი იარაღები წერილობით წყაროებში მოხსენებული მას [წმ. გიორგის ი. ბ.] არა აქვს...“.⁸

სამეცნიერო ლიტერატურაში სულ უფრო მკვიდრდება აზრი, რომ შუა საუკუნეების იარაღის შესწავლა წერილობითი წყაროების, მხატვრობისა და არქეოლოგიური მასალის შეჯერების საფუძველზე უნდა ხდებოდეს,⁹ თუმცა არქეოლოგიურ მასალას ამ მხრივ უთუოდ უმთავრესი მნიშვნელობა ენიჭება. X-XI საუკუნეებისთვის ჩვენ ხელთაა როგორც მდიდარი წერილობითი და სახვითი წყაროები, ისე – უნიკალური არქეოლოგიური მასალა, რაც აღნიშნულ სტატიას დაედო საფუძვლად.

წერილობითი ცნობები

უაღრესად საინტერესო ცნობები შუა საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღების შესახებ დაცულია ქართულ და უცხოური წერილობით წყაროებში, რომელთა ნაწილს ქვემოთ განვიხილავთ. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ X-XI საუკუნეების წერილობითი წყაროებისა და გამოსახულებების სრული მიმოხილვა ამ ეტაპზე ჩვენი ამოცანა არ ყოფილა, ისინი, ძირითადად, არქეოლოგიური მასალის უკეთ შესწავლისათვის მოვიხმეთ.

როდესაც ვსაუბრობთ X-XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებაზე, პირველ რიგში, უნდა გამოვყოთ ამ შეიარაღების შემადგენელი ცალკეული ელემენტები, რაშიც წერილობით წყაროებს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი. შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა. გაზეთი „კომუნისტი“. № 55. თბ. 1937.

⁸ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტუმი (VI-XVII სს.). თბ. 1964, გვ. 50.

⁹ Raffaele D'Amato, A Protospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent.: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period. PORFYRA. N 4. 2005, გვ. 16.

თელ ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებულ ნიკორწმინდის სიგელში (XI ს.) ამ მხრივ ერთი მეტად საყურადღებო ცნობა არის დაცული: „წირ-ქვალელის ძემან შემოსწირა გლეხი: ზ: და **კრმალი**: ა: ...მივეც **ჯაჭუ**: ა: და **ქაფი ჯაჭვისად**: ა: ...მივეცი **ცხენი**: ა: და **ჩაბალახი გუდამაყრული**: ა“.¹⁰ „**2 ჯაჭვი**“ იმავე წყაროში სხვაგანაც გვხვდება.¹¹ ამ ცნობების მიხედვით, XI ს. ქართველი მეომრის შეიარაღებაში შედიოდა ხმალი, ჯაჭვი, ე. წ. „ქაფი ჯაჭვისა“ და ჩაბალახი. იარაღის კონტექსტში ნახსენებია ასევე ცხენი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ საუბარია ბრძოლაში გამოსადეგ, გაწვრთნილ ცხენზე.

უაღრესად საინტერესო ცნობები ქართველთა შეიარაღების შესახებ დაცულია ასევე უცხოურ წერილობით წყაროებში. თუმცა გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ სომეხი და ბიზანტიელი მემატიანეებისათვის ქართველთა საჭურველი მეტ-ნაკლებად ცნობილი უნდა ყოფილიყო, ამასთან, აღნიშნული ეპოქისა და რეგიონისათვის საკმაოდ დამახასიათებელიც, ამიტომ, მათი ყურადღება ქართველთა შეიარაღებისადმი შედარებით ნაკლებია. ამ მხრივ საყურადღებოა სომეხი ისტორიკოსის, სტეფანოს ტარონელის (ასოლიკის), ერთი ცნობა: ტექსტში აღწერილია შეტაკება, რომელიც მოხდა ბაგრატ III-ის ქართველ მებრძოლებსა და ბასილ II-ის დაქირავებულ სლავ მებრძოლებს შორის დაახ. 1000 წელს. ასოლიკი საგანგებოდ ხაზს უსვამს, რომ რეგიონში შედარებით გვიან გამოჩენილი „რუსები“ აღჭურვილნი იყვნენ „შუბებითა და ფარებით“,¹² მაგრამ არაფერს ამბობს ქართველთა შეიარაღებაზე.

ბარდა ფოკას მხარეზე მებრძოლ ქართველების შეიარაღების შესახებ, საინტერესო ცნობას გვაწვდის ბიზანტიელი სწავლული ბერი მიქელ ფსელოსი (1018 - დაახლ. 1078 (?) წწ.). „...როდესაც ის [ფოკა] სამეფო ჯარის ახლოს აღმოჩნდა, მან თავის გარშემო შეაგროვა ქვეითთა ჯარი, მე ვგულისხმობ უმამაცესად მებრძოლ იბერილებს; ყველას ახლახან ამოსვლოდა წვერი, და თვით გაფურჩქნულ ყვავილს ჰგვანდნენ; მაღალი ტანისა იყვნენ და თანაზომიერნი, თითქოს კანონის მიხედვით მოზომილნი, **შეიარაღებული იყ-**

¹⁰ გ. გასიტაშვილი. ხეცურული აბჯარი. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის. ტ. IX. თბ. 1957, გვ. 80; კ. ჩოლოყაშვილი. ქართული საჭურველი, ჯაჭვი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ტ. XIX-B. თბ. 1956, გვ. 299: ეს ცნობა უაღრესად საყურადღებოა იარაღის ფასების თვალსაზრისითაც. ჯაჭვი, „ქაფი ჯაჭვისა“ ცხენი და „ჩაბალახი გუდამაყრული“ ყოფილა 9 (ზ) გლეხისა და ხმლის ტოლფასი.

¹¹ გ. აკოფაშვილი. რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 1992, გვ. 42.

¹² В. Г. Васильевский. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков. Труды В.Г. Васильевского. Том I. СПб. 1908, გვ. 126.

ნენ მახვილით, რომელიც მარჯვენა ხელში ეჭირათ და შემართვით იყენენ უძლეველნი; ესენი რომ თავისთან ჰყვანდნენ, ის მათ მართავდა ერთნაირი გეზით, ფალანგს წინ მიუძღოდა. აღვირი მიუშვა თავის ცხენს და საბრძოლო შეძახილით უმაღლესი მეფისკენ გაექანა: მარჯვენა ხელი ეღო მახვილის ბუნზე [ტარზე ი.ბ.], თითქოს იმისთვის, რომ დაუყოვნებლივ გაეგმირა მეფე¹³. ალსანიშნავია, რომ ქართველებისა და ფოკას მახვილებს მიქელ ფსელოსი ერთი სიტყვით – „ქსიფოს“-ით აღნიშნავს. ამდენად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართველები და ბიზანტიელები ამ დროს დაახლოებით ერთნაირი თუ მსგავსი ხმლებით იყენენ აღჭურვილნი.

ამ მხრივ საინტერესოა ასევე სომეხი ისტორიკოსის, სტეფანოს ორბელიანის (XIII ს. II ნახ.), ნაწარმოების ერთ-ერთი ეპიზოდი, სადაც აღწერილია, თუ როგორ იყო შეიარაღებული ერისთავთ-ერისთავი ლიპარიტ ორბელიანი თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლაში: „...შეიბა ყელსა თვისსა ნაწილი მაცხოვრისა ძელისა და ეგრეთ შეჭურვილი ამკედრდა ცხენსა, და გარდაიდო ოქროთ მოჭედილი ფარი ბეჭსა ზედა, ორპირი ბასრი კრძალი მარჯვენესა კელსა იპყრა და აქუნდა ნაჯახნი ამიერ და იმიერ და მას საზარელთა რაზმთა შორის განვლიდა ამ კერძოთ და იმ კერძოთ. და ოქროთ მოჭედილისა ფარისა მისგან და მუზარადისა მიერ სხივნი სცუოდნენ, ვითარცა მზისა მიერ, იზახდა და ბრღვენივინდა, ვითარცა ღომი მრისხანე...“¹⁴. აღნიშნული ეპიზოდი უაღრესად საინტერესოა, თუმცა, უნდა ვაღიაროთ, რომ მისი გამოყენება დიდ სიფრთილეს მოითხოვს; არ არის გამორიცხული სტეფანოს ორბელიანს¹⁵ ლიპარიტის აღწერისთვის ძველი წყარო გამოეყენებინა, რასაც

¹³ მიქელ ფსელოსი. გეორგიკა. ტ. VI. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1966, გვ. 11,12.

¹⁴ სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგერეიშვილმა. საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები. ტ. IV. თბ. 1978, გვ. 33-34.

¹⁵ საინტერესოა, რომ აღნიშნულ ნაწარმოებში საერთოდ იგრძნობა ინტერესი ყოფითი დეტალებისადმი, რითაც შუა საუკუნეების ყველა მატიანე არ გამოირჩევა. ივანე ჯავახიშვილის სიტყვებით: „როგორც საისტორიო მასალის შერჩევით, ისე მოთხრობის შინაარსით“, „...შინაური ყოფა-ცხოვრებისა და წეს-წყობილების“ შესწავლის თვალსაზრისით, „სომეხ ისტორიკოსთა შორის სტეფანოს ორბელიანი არაჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენს“ იხ. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგერეიშვილმა. საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები. ტ. IV თბ. 1978 გვ. 7.

საბრძოლო იარაღის ასეთი დეტალური აღწერაც გვაფიქრებინებს, თუმცა, ფაქტია, რომ ამ შემთხვევაში სომეხი ისტორიკოსი საუკუნე-ნახევრის უწინ მომხდარ ამბავს აღწერს.

ბიზანტიელი ავტორის, მიხეილ ატილიატეს (XI ს.), მიხედვით, ქართველთა „სიძამაცეს არა მხოლოდ სიმრავლე განაპირობებდა, არამედ ისიც, რომ უმძლავრესი აბჯრით იყვნენ დაცულნი და არა მხოლოდ საკუთარ თავს, არამედ შეჯავშნულ და მოუწყვლად ცხენებსაც ყველა მხრიდან [აბჯრით] ფარავდნენ“.¹⁶

საინტერესო ცნობები დაცულია სომეხ ისტორიკოს იოანე დრასხანაკერტელთან, რომელიც აღწერს X ს-ის ქართველ (აფხაზთა სამეფოს) მხედრობას: „დიდძალი ჯარი, შეჭურვილი ჰაერში მონავარდე რაშებით, რკინა ნაჭვდი აბჯრით, შიშის მომგვრელი ჩაფხუტებით, მკერდის საფარი რკინის ლურსმნებიანი ფირფიტებითა და მაგარი ფარებით, სამკაულებით, შუბებითა და ლახვრებით [მახვილებით ი.ბ.]“.¹⁷

იმ ფაქტს, რომ ქართველები არიან „მაგრად (მძლავრად) შეიარაღებულნი“ მრავალი ევროპული წყაროც აღნიშნავს, თუმცა უმთავრესად ეს ცნობები XIII ს-ით თარიღდება.¹⁸

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი წერილობითი წყაროები რომ შევაჯეროთ, X-XI საუკუნეების წარჩინებული ქართველი მეომრის შეიარაღების შემდეგ სურათს მივიღებთ: **ხმალი** (მათ შორის ბიზანტიურის „ქსიფოს“-ის მსგავსი – სწორი და ორღესული), **შუბი**, **ფარი**, **ჯაჭვის პერანგი**, „**ქაფი ჯაჭვისა**“, **ჯავშანი**, **საბრძოლო თავსაბურავი**, („ჩაბალახი“), **ჯავშნით** (ჯაჭვით ?) შემოსილი საბრძოლო ცხენი. ჩამოთვლილი აღკაზმულობის არაერთი დეტალი არქეოლოგიურადაც არის დადასტურებული, რისი წყალობითაც წერილობითი წყაროებში დაცული მშრალი ცნობების შევსების საშუალება გვაქვს.

არქეოლოგიური მასალა

როგორც ზემოთ ითქვა, საკვლევი პერიოდისთვის მოგვეპოვება, საბრძოლო იარაღით მდიდარი ორი სამარხი, **ვანისა** და **ზურტაკეტის**.

¹⁶ მ. წურწუშია. ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუცია საქართველოსა და ბიზანტიაში, ლამელარული და ქერცლოვანი აბჯარი X-XII საუკუნეებში, გვ. 31.

¹⁷ მ. წურწუშია. ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუცია საქართველოსა და ბიზანტიაში, ლამელარული და ქერცლოვანი აბჯარი X-XII საუკუნეებში, გვ. 30.

¹⁸ აღ. თვარაძე. საქართველო და კავკასია ევროპულ წყაროებში XII - XIV საუკუნეთა ისტორიოგრაფიული და კარტოგრაფიული მასალის საფუძველზე. თბ. 2004, გვ. 140, 142, 143.

შეიარაღების თვალსაზრისით, სამარხები ერთმანეთს კარგად ავსებენ.¹⁹ რა თქმა უნდა, X-XI სს. არქეოლოგიური მონაპოვარი ამით არ ამოიწურება, მაგრამ ამ ორი ძეგლის შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოქცევა ხერხდება, X-XIV სს. მასალის დიდი ნაწილისგან განსხვავებით.

მიუხედავად იმისა, რომ ორივე სამარხის აღმოჩენიდან საკმაო დრო არის გასული, ისინი სათანადოდ შესწავლილი არ არის. ქვემოთ განვიხილავთ ამ სამარხების ინვენტარსა და თარიღს. ასევე ზოგიერთ სხვა ექსპონატსაც, რომელიც, ჩვენი აზრით, X-XI საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს.

ვანის ე. წ. „მეომრის“ სამარხი აღმოჩნდა 1957 წელს **ვანის ნაქალაქარზე**. სამარხში აღმოჩნდა ძვლის ძლიერ დაზიანებული ფრაგმენტები (მიცვალეული ორიენტირებული იყო დასავლეთ-აღმოსავლეთის ღერძზე, სახით აღმოსავლეთისკენ), მცირეოდენი სამკაული და მეომრის მრავალფეროვანი აღჭურვილობა, რომელიც საველე-საადრიცხო დავთრის მიხედვით ასეთია: ხმალი (07:1-57:313), დროშის ბუნიკი (07:1-57:319), ისრისპირი (07:1-57:320), ორი პირგანპებული ისრისპირი (ბოძალი) (07:1-57:314, 315), ორი შუბისპირი²⁰ (07:1-57:316, 318), დანისპირი (07:1-57:317), ვერცხლის საკიდი (07:1-57:321) და გაურკვეველი დანიშნულების ოქროს ფურცლით დაფარული რკინის ორი ჭვირული ფირფიტა (07:1-57:322)²¹ (ტაბ. I). აღსანიშნავია, რომ სამარხის ცენტრალური ნაწილი ძლიერ დაზიანებული იყო, ამდენად, შესაძლოა, სამარხის ინვენტარი ჩვენამდე არასრული სახით იყოს მოღწეული.

ექსპედიციის ხელმძღვანელი ნინო ზოშტარია სამარხს X ს-ით ათარიღებდა.²² თუმცა, უნდა ითქვას, რომ აღნიშნული თარიღი დამაჯერებლად და-

¹⁹ აღსანიშნავია, ორივე სამარხი ცხენოსან მეომარს უნდა ეკუთვნოდეს, რაზეც მეტყველებს ზურტაკეტის სამარხში აღმოჩენილი ლაგამი და ვანის სამარხში აღმოჩენილი მოხრილი ხმალი. მძიმედ შეჭურვილი მხედრების არსებობა X-XI სს. ქართულ ფეოდალურ ლაშქარში კარგად ჩანს ზემოთ მოყვანილი წერილობითი წყაროებიდანაც.

²⁰ ვანის ექსპედიციის საველე დავთარში ზოგიერთი ისრისპირი (316, 318) „ხელ-შუბისპირის“ სახელით არის დაფიქსირებული. ამ სახით მოხდა მასალის აღწერილობა „ვანი IV“-ის კრებულშიც.

²¹ Н. Хоштария. Средневековое погребение «Война». კრებ. „ვანი. არქეოლოგიური გათხრები“. ტ. IV. თბ. 1979, გვ. 133; საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ოთარ ღორთქიფანიძის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1957 წლის საველე-საადრიცხო საველე წიგნი № 1 (დავთარი), გვ. 45, 46.

²² Н. Хоштария. Средневековое погребение «Война», გვ. 133; Н. Хоштария. Археологические раскопки в Вани в 1959 году. Научная сессия посвященная итогам полевых-археологических исследований 1959 г. Тб. 1960, გვ. 48.

საბუთებული არ არის. სხვადასხვა დროს სამარხის მიდამოებში ჩნდებოდა VIII-IX საუკუნეებით დათარიღებული კერამიკული და მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რაც, როგორც ჩანს, გაითვალისწინეს სამარხის დათარიღებისას. ამრიგად, ვანის სამარხის თარიღი დაზუსტებას საჭიროებს, რაშიც სამარხის ინვენტარის დეტალურ შესწავლას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება.

ხმალი: ხმალი ვანის სამარხიდან (ტაბ. I-57:313) მცირედ მოხრილი და ცალპირლესულია, ორლესულია მხოლოდ ხმლის ბოლო მეხუთედი – ე.წ. საშარი²³ (წვერიდან დაახ. 20 სმ.). ხმალი საკმაოდ მასიურია (მთლიანი შემორჩენილი სიგრძე – 110 სმ.; პირის სიგრძე – 93 სმ.; ყუის მაქსიმალური სისქე – 1,0 სმ.; ტარის სიგრძე – 17 სმ.) ყუას მიუყვება ღარი, რომელიც წვერიდან დაახ. 25 სმ-ში წყდება. ხმლის ტარი შემორჩენილია დაუშლელად. ვადა საკმაოდ დაზიანებულია კოროზიით, თუმცა ჩანს, რომ იგი ნახევარმთვარისებურია. ტარის ქუდი მრგვალია. ხმალი შუაშია გადატეხილი, რაც, სავარაუდოდ, დაკრძალვის რიტუალთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ვანის სამარხში აღმოჩენილი ხმლის დამზადების თარიღს თავის დროზე ვარლამ ართილაყვა შეეხო. ჭედურ ხატებზე, ფრესკებსა და საფლავის ქვებზე დაყრდნობით მან ვანის ხმალი (და მასთან ერთად ხევესურეთის ხმალი, რომელზეც ქვემოთ უფრო დაწვრილებით ვისაუბრებთ) დაახ. X-XI საუკუნეებით დაათარიღა.²⁴ ასეთ დათარიღებას საფუძვლად დაედო ხმლების პირის, ვადისა და ტარის ქუდის მოყვანილობა.²⁵ ჩვენი აზრით, აღნიშნული თარიღი სიმაღლეს შეესაბამება, თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ავტორის მსჯელობა ბევრ უზუსტობასა და შეცდომას შეიცავს,²⁶ რომელთა ნაწილი,

²³ **საშარი** (*შაშალი*, *შაშარი*) ხმლის წვერიდან დაახლოებით 15 - 20 სმ. სიგრძეზე აღესილი ყუა. სულხან-საბა: „...[ხმალი იყოს] *შაშარ*-მოკლე“. იხ. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ავტოგრაფიული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა დექსიკონის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. ტ. II. თბ. 1993, კრძალი. ZA.; ხალხური (ხევს): „...ხმლის პირის 1/3 „*შაშალი*“ აქვს“. იხ. გ. გასიტაშვილი. ხევესურული აბჯარი. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის. ტ. IX. თბ. 1957, გვ. 88; „Противоземье – *საშარი*“. იხ. В. Элашвили. Парикаоба (хевсурское фехтование). Тб. 1956, გვ. 31.

²⁴ В. Артикава. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 18, 126, 170.

²⁵ В. Артикава. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 126.

²⁶ წიგნში დაშვებული უზუსტობები და შეცდომები ბევრ გაუგებრობას იწვევს მკვლევრებში და ზოგჯერ თანამედროვე გამოკვლევებშიც მჟორდება, ამდენად, ჩვენ მიზანშეწონილად მიგვაჩნია დასახედდეს ზოგიერთი მაინც:

- ვანის ხმალი, ავტორს, ყველგან მოხსენებულია ტერმინით «Меч». ასევე აღნიშნულია, რომ მას აქვს სწორი ზურგი. იხ. В. Артикава. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 37, 125, 126, 170, ტაბ. 71-2. სინამდვილეში, ვანის

მოგვიანებით სხვა გამოკვლევებშიც მოხვდა.

ჩვენი აზრით, ვანის ხმლის ღათარილების თვალსაზრისით ტარის მოყ-

ხმალს მოხრილი პირი და ყუა აქვს. ამასთან, ჩვენი აზრით, ამ ტიპის იარაღს ტერმინი «Сабля» უფრო შეეფერება.

- ავტორი მიუთითებს თითქოს ვანის ხმალს ტარზე ჰქონდეს ოქროს ინკრუსტაცია. იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 125, 126. ასეთი რამ ვანის ტარზე არ აღინიშნება.

- ვანის სამარხში თითქოს აღმოჩნდა ბიზანტიური ოქროს მონეტა. იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 125. მონეტის არსებობა არ დასტურდება არც საინვენტარო დავთრით, არც რაიმე პუბლიკაციით.

- ვანის ხმლის ტარი სახარატო დაზგაზეა გამოჩარხული. იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 125. პრიმიტიული რკინის სახარატო ჩარხის არსებობა XI საუკუნეში დასაშვებია, თუმცა ამ წესით ისეთი რთული ნაკეთობის დამზადება, როგორიცაა ვანის ხმლის ტარის დეტალები, აღნიშნულ პერიოდში სრულიად წარმოუდგენელია. ვანის ხმლის ვადა-ქუდი, ხევესურეთის ხმლის ტარის მსგავსად უნდა იყოს დამზადებული – რკინის ფორფიტების ჭედურობითა და შედუღებით.

- ვ. ართილაყვას ნაშრომის მიხედვით, ხმალი აღმოჩნდა ზურტაკეტსა და დმანისში. იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 125, 170. ზურტაკეტის მე-4 ყორდანში, ჩაშვებულ სამარხში 1962 წ. მართლაც, აღმოჩნდა მეომრის აღჭურვილობა და ცხენის აღკაზმულობის ნაწილები, რასაც ქვემოთ დაწვრილებით შევსებით. იხ. ო. ჯაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ. 1969, გვ. 43. თუმცა ხმლის აღმოჩენის ფაქტი არსად დასტურდება. ყორდანში ხმლის არსებობა ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ბ-ნმა ოთარ ჯაფარიძემ, ჩვენთან პირად საუბარშიც უარყო. ე. წ. „ზურტაკეტის ხმალი“ მუზეუმის გზამკლევის მიხედვით ხევესურეთიდანაა შემოსული. იხ. ღ. ჭილაშვილი. საქართველოს IV - XVIII სს. მატერიალური კულტურა. გამოფენის გზამკლევი. თბ. 1990, გვ. 22.

ასევე, ბევრი მცდელობის მიუხედავად, ჩვენ ვერ მოვიძიეთ ვერავითარი ცნობა დმანისში აღმოჩენილი ხმლის შესახებ. ვ. ართილაყვას წიგნში მოყვანილი ე. წ. „დმანისის“ ხმლის გრაფიკული სურათი წარმოადგენს ხევესურეთის ხმლის ჩანახატს. იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, ტაბ. 71-1.

- ვარლამ ართილაყვა ხევესურეთის ხმალიში ხედავს ცალპირღესულ ხმალს სწორი ყუით («Однолезвийный меч с прямой спинкой»). იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 170. ხევესურეთის ხმალი, ეკვგარეშეა, თავდაპირველად სწორი და ორღესული იყო, რასაც ქვემოთ კიდევ დაუბრუნდებით. უხეირო და არაარსებითი გადაკეთების კვალი, რომელიც ხევესურეთის ხმალს ატყვია, საინტერესოა მოხრილი ხმლის განვითარების თვალსაზრისით, მაგრამ ხევესურეთის ხმლის ნამდვილ ფორმას არ ცვლის.

- ავტორი მსჯელობაში მიუთითებს, რომ მაცხვარიშში დემეტრე II-ის მეფედ კურთხევის სცენაზე ცალპირღესული სწორი ხმალია («Прямой однолезвийный меч») გამოსახული. იხ. В. Артилакwa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 126. მაცხვარიშში (1140 წ.) დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის სცენაში ხმალი გამოსახულია ქარქაშით. გარდა ამისა, კარგად შეიმჩნევა ხმლის მცირე მოხრილობა (ტაბ. II-14).

ვანილობაზე არანაკლებ საინტერესოა ასევე სამარხში აღმოჩენილი ჭვირული ფირფიტები, რასაც მოგვიანებით დავუბრუნდებით.²⁷

ვანის ხმაღს X-XI საუკუნეების მოხრილი ხმლის ზოგადი ტიპოლოგიური ნიშნები ახასიათებს: ასე, ვანის ხმლის (ასევე ხევსურეთის ხმლის) მოხრილი ვადა დამახასიათებელია X ს. II ნახევრისა და XI ს-ის აღმოსავლეთ ევროპული ხმლებისათვის.²⁸ მსხლისებური ტარის ქუდი, რაც ალანურსა და უნგრულ ხმლებშიც გვხვდება, XI ს-ზე გვიან აღარ ჩანს.²⁹ შედარებით მცირე სიგრძე და მცირე მოხრილობა XII საუკუნეზე, უფრო ადრეულ ხანაზე მიუთითებს, კერძოდ X ს. - XI ს-ის I ნახევარს.³⁰

ჭვირული ფირფიტები: როგორც ზემოთ ავღნიშნეთ, ვანის სამარხში აღმოჩნდა 2 მცირე ზომის (შემორჩენილი ზომები 4.5 X 4.5 სმ. და 4.3 X 5.5 სმ.) ოქროთი მოვარაყებული ჭვირული ფირფიტა (ტაბ. I-57:322). ფირფიტები ბრტყელია, ზურგის მხრიდან ერთ-ერთ ფირფიტაზე შემორჩენილია რკინის ორი მანჭვალი, რითაც ფირფიტა ხისა თუ ტყავის სარჩულზე მაგრდებოდა. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამგვარი მანჭვალი ორსავე ფირფიტას რამდენიმე ჰქონდა.

სამწუხაროდ, სამარხის ჩანახატი არ გამოსახავს ფირფიტების მდებარეობას სამარხში,³¹ თუმცა ვარაუდი მათი ადგილის შესახებ მიცვალებულის კოსტუმზე X-XII საუკუნეების მრავალრიცხოვანი გამოსახულებების მიხედვით არის შესაძლებელი. ამ პერიოდის ქართულ ჭედურ ხატებზე, ფრესკებსა

²⁷ დევან ჭარელიშვილი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ვანის „სამარხს ათარიღებს მასში აღმოჩენილი ისრისპირები და ბალოები“. „მსგავსი ბალოები... გვხვდება, ჩრდილოეთ კავკასიის ძეგლებზე“ იხ. ლ. ჭარელიშვილი. ქართული იარაღის ისტორიიდან (ხმაღი). კრებ. „კვალი ნათელი“ (მიხეილ გეგეშიძის ხსოვნას). თბ. 1998, გვ. 85. ვ. ართილაყვას წიგნზე დაყრდნობით, ორკაპა და რომბისებურ ისრისპირებს იგი X-XIII საუკუნეებით ათარიღებს, თუმცა ზოგადად ბოძალისა და ქეიბურის ტიპის ისრისპირები რომ ადრე და გვიან შუა საუკუნეებშიც არ გვხვდება, არაფრით დასტურდება. ასევე, გაუგებარია, კონკრეტულად თუ რა მასალას გულისხმობს ავტორი ვანის ბალოებზე საუბრისას.

²⁸ А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Л. 1966, გვ. 68. მკვლევარ უ. კოჩკაროვის ვარაუდით, ამ ტიპის ვადის გავრცელების პერიოდი შედარებით ხანგრძლივია და X-XII საუკუნეებს მოიცავს. იხ. У. Ю. Кочкаров. Вооружение средневекового всадника VIII-XIV вв. по материалам Северо-Западного Предкавказья: Оружие ближнего боя. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М. 2005, გვ. 41.

²⁹ А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Л. 1966, გვ. 68.

³⁰ А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Л. 1966, გვ. 67; А. Н. Кирпичников, В. П. Коваленко. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего Средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане). СПб. 1993, გვ. 126.

³¹ Н. Хоштария. Средневековое погребение «Война», სურ. 7.

და რელიეფებზე გამოსახულ ხმლებს ერთი მნიშვნელოვანი კანონზომიერება ახასიათებს: **ხმლის ქარქაშზე, იქ სადაც ხმლის ჩამოსაკიდი ზონრებია გამო-ბმული, დამახასიათებელ ნახევარმთვარისებურ ან არკისებურ შვერილებს ვხედავთ** (ტაბ. II-1-9). ის, რომ ქართულ საეკლესიო ხელოვნების ძეგლებზე, ამ შემთხვევაში ყოფაში რეალურად არსებული დეტალია გამოსახული, ადას-ტურებს ჩრდილო კავკასიაში, მდიდრულ ალანურ ყორღანებში აღმოჩენილი ხმლები და ქ. ვენის „ცოიგჰაუზში“ დაცულ ე. წ. კარლოს დიდის ხმალი. ხმლები XI ს. მეორე ნახევრით – XII ს. პირველი ნახევრით თარიღდება.³² მათი დამზადების ადგილთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში რამ-დენიმე განსხვავებული აზრი არსებობს; მათ ალანურ, უნგრულ, კიევურ თუ აღმოსავლეთ ევროპულ პროლექციად მიიჩნევენ, თუმცა ჩვენთვის უფრო არ-სებითი ის არის, რომ მთელი რიგი ნიშნებით – ვადა-ტარის კონსტრუქციით, და, რაც მთავარია, გამოკვეთილი საკიდებით, ეს არქეოლოგიური მასალა ქართულ ჭედურ ხატებზე გამოსახულ ხმლებს ეხმიანება. **ჩვენი აზრით, დი-დია ალბათობა, რომ ვანში აღმოჩენილი ფირფიტები ხმლის ქარქაშის საკი-დების მოსართავეები იყოს.**

უნდა ითქვას, რომ ვანის ფირფიტებისგან განსხვავებით ჩრდ. კავკა-სიურ ხმლებზე სალტე და საკიდი ერთ მთლიან ელემენტს წარმოადგენს (სურ. 1). ასეთი არსებითი განსხვავება, ერთი შეხედვით, საეჭვოს ხდის ვა-ნის ფირფიტების აღნიშნულ ფუნქციას, თუმცა ჩრდილო კავკასიური მასალი-სა და ვანის სამარხის ინვენტარის აბსოლუტური ტექნოლოგიური თუ დეკო-რაციული იდენტურობა მოსალოდნელი არც არის.

აშკარა მსგავსების მიუხედავად (ვადა-ტარის კონსტრუქცია, პირის მცირე მოხრილობა), წარმოების საერთო ცენტრზე საუბარი არ შეიძლება. საერთო ეპოქით, გარკვეულწილად საერთო ესთეტიკით გამსჭვალულ ამ ნივ-თებს შორის არაერთ არსებით განსხვავებასაც ვხედავთ; მაგალითად, ალანურ სამარხებში აღმოჩენილი ხმლების სატარე ყუნწი პირისკენ დახრილია, ვანის ტარი კი – სწორი. ეს ერთი შეხედვით უმნიშვნელო განსხვავება ძალზე სა-ყურადღებოა: ვანის ხმალი ერთგვარ ნაზავს წარმოადგენს, სადაც ახლებური,

³² В.Н. Каминский, И.В. Каминская-Цокур. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье. Историко-археологический альманах. Вып. 3. Армавир, 1997, გვ. 63; А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Л. 1966, გვ. 66; А. Н. Кирпичников, В. П. Коваленко. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего Средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане). Спб. 1993, გვ. 127; Laszlo Gyula. The art of migration period. Budapest. 1974, გვ. 72, 154, სურ. 145.

ნომადური სამყაროსთვის დამახასიათებელი მოხრილი პირი ადგილობრივი სწორი ხმლისთვის დამახასიათებელ ტართან არის შერწყმული. ეს ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ ხმლის ევოლუცია საქართველოში მიმდინარეობდა ადგილობრივი იარაღის, პირველ რიგში, ორღესული ხმლის საფუძველზე, რომელსაც ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისპირეთი VIII-XIV საუკუნეებში არ იცნობს.³³

ქართულ ჭედურ ხატებზე, ფრესკებსა და რელიეფებზე დაყრდნობით, შეიძლება ითქვას, რომ გამოკვეთილი საკიდები განსაკუთრებით X ს. - XI ს. პირველ ნახევარს ახასიათებს (კვაისა-ჯვარი (ტაბ. II-1); შემოქმედის ჭედური ხატი (ტაბ. II-2); ჭედური ხატი ხირხონისიდან (ტაბ. II-4); ჭედური ხატი მრავალძალიდან (ტაბ. II-5); ჭედური ხატი ჩუკულიდან (ტაბ. II-6); ჭედური ჯვარი სამთავისიდან (ტაბ. II-7); ნიკორწმინდას ბარელიეფები (ტაბ. II-8); მრავალძალის (ფარახეთის) ჭედური ხატი (ტაბ. II-9). XI-XII სს. მიჯნიდან საკიდები ზომებში თითქოს მცირდება (იფრარი, მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია (ტაბ. II-11); ჭედური ღროშის თავი სვანეთიდან (ტაბ. II-12); ლაგურკა, წმ. ივლიტესა და კვირიკეს ეკლესია (ტაბ. II-13); მაცხვარიში (ტაბ. II-14) და შემდგომში საერთოდ ქრება ტიმოთესუბანი (ტაბ. II-15); ლაშთხვერი (ტაბ. II-19); უბისა (ტაბ. II-21). საინტერესოა, რომ ზოგიერთ ჭედურ ხატზე, ხმლის საკიდზე მცირე რგოლებია გამოსახული (მაგალითად, მრავალძალისა და ჩუკულის ჭედური ხატები (ტაბ. II-5,6), რაც ვანის საკიდების ანალოგიურ ჭვირულ ტექნიკას მოგვაგონებს.

ამრიგად, თუ ჩვენ მიერ გამოთქმული ვარაუდი ვანის ჭვირული ფირფიტების დანიშნულების შესახებ სიმართლეს შეესაბამება, ვანის ხმლის და, შესაბამისად, სამარხის X-XI სს. მიჯნით დასათარიღებლად დამატებითი არგუმენტი ჩნდება.

საქართველოში მოხრილი ხმლის გავრცელების თარიღისათვის

ვანის სამარხში აღმოჩენილ მოხრილ ხმალზე საუბრისას არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ საქართველოში მოხრილი ხმლის გავრცელების საკითხს.

ჩვენში მოხრილი ხმლის გამოჩენის შესახებ ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „ისტორიული მხატვრობის მიხედვით, ჩვენ შეგვიძლია გავარკვიოთ, რომ XII საუკუნემდე საქართველოში გავრცელებული ყოფილა შვეტი ხმლები.

³³ У. Ю. Кочкаров. Вооружение средневекового всадника VIII-XIV вв. по материалам Северо-Западного Предкавказья: Оружие ближнего боя. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М. 2005, гл. 52.

მაგრამ XIII საუკუნის დამდეგს უკვე ჩნდება მოხრილი ხმალი, ისეთი, როგორიც გავრცელებული იყო ახლოაღმოსავლეთის ქვეყნებში“. მისი დაკვირვებით, თუ ლაშა-გიორგი ბეთანიის ფრესკაზე სწორი, „შეგუტი“ ხმლით არის გამოსახული, ბერთუბნის ფრესკაზე მას უკვე მოხრილი ხმლით ვხედავთ: „რით იყო გამოწყვეული ეს გარემოება? მართლა იმ დროს შემოვიდა, თუ წინათაც არსებობდა მოხრილი ხმალი, ამის თქმა ძნელია, მაგრამ ეს კია, რომ მოხრილი ხმალი XIII საუკუნის ოციანი წლებიდან უკვე აშკარად ვხედავთ“.³⁴

ნინო ჩოფიკაშვილის ნაშრომში, რომელიც შუა საუკუნეების იარაღსაც ეხება, ამ მხრივ დამაჯერებელი დასკვნა გაკეთებული არ არის;

ერთი მხრივ, წალენჯიხისა და ლალამის ფრესკები მას აფიქრებინებს, რომ „მოხრილი ხმლის შემოდების მიუხედავად, სწორი ხმალი XIV ს. მაინც ძირითად იარაღად რჩება“,³⁵ მაგრამ შალვა ქირქიშლიანის პორტრეტზე საუბრისას ავტორი იზიარებს დამკვიდრებულ აზრს, რომლის მიხედვითაც „მართალი“ ხმალი (იგულისხმება სწორი, ორღესული ხმალი ი. ბ.) XIV ს. დამახასიათებელი არ არის, რადგან ის ჯერ კიდევ XIII ს. დასაწყისში განდევნა მოხრილმა“.³⁶

ვარლამ ართილევას მიიჩნევდა, რომ საქართველოში სწორ ხმალი მხოლოდ X-XI საუკუნეებამდე იყენებდნენ.³⁷ XII-XIII საუკუნეებიდან მოყოლებული კი უკვე მცირედ მოხრილ ხმლების დამზადება დაიწყო – ეს დასკვნა არსებითად იმავე ლაშა-გიორგის ბერთუბნის ფრესკას ეფუძნება.³⁸

ლევან ჭარელაშვილის წერილში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ხმალი (იგულისხმება მოხრილი, ცალპირღესული ხმალი. ი. ბ.) საქართველოში XII საუკუნეში მაინც უნდა შემოსულიყო და არა XIII-XIV საუკუნეში...“. ასეთ ვარაუდს ავტორი ჩრდილოეთის მომთაბარეებთან და ხაზარებთან ქართველების ურთიერთობის საფუძველზე აკეთებს.³⁹

ამრიგად, შეიძლება დამკვიდრებულად ჩაითვალოს აზრი, რომ საქართველოში „სწორედ XIII საუკუნიდან განდევნა თანდათანობით სწორი („მარ-

³⁴ ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ტ. III-IV. თბ. 1962, გვ. 253.

³⁵ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტუმი (VI-XVII სს.). თბ. 1964, გვ. 62.

³⁶ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტუმი (VI-XVII სს.), გვ. 39.

³⁷ В. Е Артилаквa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 37.

³⁸ ვარლამ ართილევას ეს დასკვნა მით უფრო გასაკვირია, რომ ვანის მოხრილ ხმალი თაყვანს X-XI საუკუნეებით ათარიღებს. იხ. В. Е Артилаквa. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 126.

³⁹ ლ. ჭარელიშვილი. ქართული იარაღის ისტორიიდან (ხმალი), გვ. 87.

თალი“) მახვილი მოხრილმა“.40

წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით, განსხვავებულ აზრს გვთავაზობს გულჩინა აკოფაშვილი, რასაც ქვემოთ დავუბრუნდებით.

სადღეისოდ მიღებულია, რომ მოხრილი ხმალი გაჩნდა დაახ. VII ს-ში, ევრაზიის უზარმაზარ ტრადილებში მომთაბარე ხალხებში, ცხენზე ამხედრებული მებრძოლების წრეში.41 უშუალოდ საქართველოს მახლობელ ტერიტორიებზე (ჩრდილოეთ კავკასიისპირეთი, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი) მოხრილი ხმალი უკვე VII-VIII საუკუნეებიდან ფიქსირდება.42

არქეოლოგიური მასალის სიმწირის ფონზე უადრესად საინტერესოა საფლავის ქვების ერთი ჯგუფი ქვემო ქართლიდან, სოფლებიდან **ახალსოფელი** (ბზა) და **გონხარი** (აძიკვი)43 (სურ. 2). საფლავის ქვებზე გამოსახულია მიცვალებულის ყოფასთან დაკავშირებული ნივთები: სამეურნეო, სახელოსნო, საბრძოლო იარაღი, ღვთისმსახურებასთან დაკავშირებული ნივთები და სხვ. ქვები გამოირჩევა ხალხური, ერთგვარი გულუბრყვილო რეალიზმით, ამდენად, მატერიალური კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით უადრესად ძვირფას წყაროს წარმოადგენს. რენე შმერლინგმა, რომელმაც გამოიკვლია აღნიშნული საფლავის ქვები და სოფლებში მდგარი ტაძრები, ისინი თანადროულად მიიჩნია და X ს. - XI ს. დასაწყისს მიაკუთვნა.44 X ს. II ნახევრით - XI ს. ათარიღებს ახალსოფლის (ბზის) წმ. გიორგის ეკლესიას სხვა მკვლევარიც.45

40 აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, XI-XIII სს. საქართველოს მატერიალური კულტურა. გამოფენის გზამკლვეი. რედ. აღ. ჯავახიშვილი, თბ. 1953, გვ. 24.

41 А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Л. 1966, გვ. 61; У. Ю. Кочкаров Вооружение средневекового всадника VIII-XIV вв. по материалам Северо-Западного Предкавказья: Оружие ближнего боя. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М. 2005, გვ. 27.

42 А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв., გვ. 61; А. Н. Кирпичников, В. П. Коваленко. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего Средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане), გვ. 126; У. Ю. Кочкаров Вооружение средневекового всадника VIII-XIV вв. по материалам Северо-Западного Предкавказья, გვ. 27, 28.

43 1974 წელს ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმის ინიციატივით თეთრი წყაროს რ-ნის სოფლებიდან რამდენიმე საფლავის ქვა გადმოიტანეს მუზეუმის არქეოლოგიურ ზონაში. იხ. რ. კეკელიძე. საფლავის ქვები ალგეთის ხეობიდან. ჟურნ. „ძეგლისის მეგობარი“. № 34, თბ. 1974, გვ. 29.

44 Р. О. Шмерлинг. Архитектурные памятники района древних селений Адзикви и Бза. Сообщения Академии наук Грузинской ССР «Мацне». N 2, 1 Тб. 1969, გვ. 108, 112, 116, 120, 126, 130.

45 თ. ხუნდაძე. ბზის წმინდა გიორგის ეკლესიის რელიეფები. ჟურნ. „საქართველოს სიძველენი“. № 14. თბ. 2010, 123, 124, 128.

ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ საფლავების ქვების ამგვარ დათარიღებას. ერთის მხრივ, როგორც ცნობილია, ეკლესიებთან სამაროვნების მოწყობა მასობრივ მოვლენად სწორედ X ს-დან იქცა.⁴⁶ ამიტომ საფლავების უფრო ადრეული თარიღი ნაკლებად სავარაუდოა. მეორე მხრივ, საფლავის ქვებზე აღბეჭდილი იარაღი არაერთი ნიშნით X-XI საუკუნეებში ექცევა. გოხნარ-ახალსოფელის „ხმლების ქარქაშზე“ გამოსახულია დამახასიათებელი გამოკვეთილი საკიდები – როგორც ზემოთ ითქვა, **XI-XII სს. მიჯნა ამ ტიპის საკიდების გავრცელების ზედა ზღვარად უნდა ჩაითვალოს.**

უმნიშვნელო არ არის ამ მხრივ საფლავის ქვებზე გამოსახული ქვიშის საათის მოყვანილობის კაპარტებიც. ასეთ ვიწროწელიანი და ბოლოგანიერი (ე. წ. „დახურული“, „ცილინდრული“ ან „ჯიბიანი“) კაპარტების გავრცელების არეალი ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებში ევრაზიის უზარმაზარ ტერიტორიას მოიცავდა.⁴⁷

ქართულ მასალებში ცილინდრული კაპარტები მასობრივად არის გამოსახული მათ შორის დავითნის H-1665⁴⁸ და მის მსგავს H-75⁴⁹ ხელნაწერებში. ამ ფაქტმა მკლევარ ლეო შერვაშიძეს აგარაუდებინა, რომ XV ს. ცილინდრული საისრები ჯერ კიდევ ფართოდ იყო გავრცელებული საქართვე-

⁴⁶ ლ. ჭილაშვილი. არეში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბ. 1991, 128.

⁴⁷ აღნიშნულ კაპარტებზე იხილეთ: Bede Dwyer. The Closed Quiver. The Journal of the Society of Archer-Antiquaries. Volume 41, 1998; Ю. С. Худяков, В. В. Мякинников. Колчаны древних тюрок Среднего Енисея. Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск. 1991; Ю. И. Трифонов. О берестяных колчанах Саяно-Алтая VI-X вв. в связи с их новыми находками в Туве. Военное дело древнего населения Северной Азии. Новосибирск. 1987, გვ. 189-199; Ю. С. Худяков. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. 1986, გვ. 151-152; Ю. С. Худяков. Вооружение древних тюрок Центральной Азии. Проблемы археологии степей Евразии. Кемерово. 1984, გვ. 72; Б. Сегед (Кюрти) Об азиатском происхождении аварских колчанов в Карпатском бассейне. Проблемы археологии степей Евразии. Кемерово. 1984, გვ. 115-119; Н. В. Малиновская. Колчаны 13-14 вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей. Города Поволжья в средние века. М. 1974.

⁴⁸ შ. ამირანაშვილი ხელნაწერს XIII ს-ის პირველი ნახ. ათარიღებს. იხ. Ш. Амиранашвили. История Грузинского Искусства. М. 1963, გვ. 239. მისგან განსხვავებით ფსალმუნს XV ს-ით ათარიღებს ლ. შერვაშიძე, რომელმაც ხელნაწერი დეტალურად გამოიკვლია. დათარიღება ეფუძნება ტექსტის პალეოგრაფიულ თავისებურებებს, ხელნაწერში არსებულ მინაწერებსა და მინიატურებზე გამოსახულ მატერიალურ კულტურას.

⁴⁹ შალვა ამირანაშვილის მიხედვით: XV ს. იხ. Ш. Амиранашвили. История Грузинского Искусства, გვ. 239. ლ. შერვაშიძის მიხედვით: ტექსტი XVI ს.; მინიატურები XV ს. იხ. Л. А. Шервашидзе. К вопросу о грузинской светской миниатюре (Миниатюры батальной тематики Дружчской псалтири). Тб. 1964, გვ. 114, 118.

ლოში, მოგვიანებით კი სრულიად განსხვავებული, ახალი ტიპის კაპარტები გაბატონდა.⁵⁰ ასეთი ახლებური, სრულიად ჩამოყალიბებული ფორმის საისრე გამოსახულია, მაგალითად, გურჯაანის წმ. გიორგის ხატზე და მის ანაბეჭდებზე,⁵¹ რომელსაც გიორგი ჩუბინაშვილი XIV-XV საუკუნეებით ათარიღებს.⁵² (სურ. 3). საფლავის ქვებთან მიმართებით, ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ XIV-XV სს. კაპარტის ახლებური ფორმა უკვე კარგად უნდა ყოფილიყო ცნობილი, თუ მისი გამოსახულება ხატზე მოხვდა. ამრიგად, საფლავის ქვებზე ცილინდრული კაპარტების გამოსახვის ფაქტი აგრეთვე XVI ს-ზე აღრეულ თარიღზე მიუთითებს.

საფლავებზე ხმლების გამოსახულება უაღრესად მნიშვნელოვანია საქართველოში მოხრილი ხმლის გავრცელების თარიღის დადგენის თვალსაზრისით. საკიდებს რომ თავი დავანებოთ, სწორი ტარიით, ოვალური ვადით და მცირედ მოხრილი პირით⁵³ გოხნარ-ახალსოფლის საფლავებზე გამოსახული ხმლები ვანის სამარხში აღმოჩენილ ხმალს ზუსტად იმეორებენ (ტაბ. II-3; სურ. 2), რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ X-XI საუკუნეების საქართველოში მოხრილ ხმალს იცნობდნენ და იყენებდნენ.⁵⁴

ამ შემთხვევაში, ბუნებრივია, ჩნდება შეკითხვა, თუ არაუგვიანეს XI ს-სა საქართველოში უკვე გავრცელებულია მოხრილი ხმალი, რატომ არის გამოსახული განვითარებული შუა საუკუნეების ფრესკებისა და ჭედურ ხატების

⁵⁰ Л. А. Шервашидзе. К вопросу о грузинской светской миниатюре (Миниатюры батальной тематики Држучской псалтири). Тб. 1964, გვ. 69-70.

⁵¹ „ხატი“ წარმოადგენს ჭედური ხატების გამოსაყვან ბრინჯაოს ხიშტაკს („მატრიცას“), რომელიც შემთხვევით გურჯაანში იპოვეს. როგორც გ. ჩუბინაშვილმა გაარკვია, აღნიშნული ხიშტაკი საფუძვლად დაედო ოდიშის (გულე-კარის), ჟიბიანის, ბოდორნას, თბილისის, შესაძლოა კიდევ სხვა ჭედურ ხატებს. იხ. Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство. Т I. Тб. 1959, გვ. XXVII-XXVIII, 336.; т. II. ილ. 519-523.

⁵² Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство, გვ. XXVII-XXVIII, 336.

⁵³ რ. შმერლინგი გრძელ, სწორ ხმლებზე საუბრობს («длинные прямые мечи»). იხ. Р. О. Шмерлинг. Архитектурные памятники района древних селений Адзикви и Бза, გვ. 127.

⁵⁴ აღსანიშნავია, რომ ცნობილი მეიარაღე-მედიევისტები დევიდ ნიკოლი და ა. კირპიჩნიკოვი მოხრილი ხმლის გაჩენას საქართველოსა და მის მეზობელ რეგიონებში სწორედ XI ს-დან ითვლიან: «Судя по многочисленным изображениям кривых клинков, они довольно редкие в XI в., столетием позже получили определенное распространение в Иране, Грузии, Азербайджане, Армении, Анатолии, Египте». იხ. А. Н. Кирпичников, В. П. Коваленко. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего Средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане). СПб. 1993, გვ. 127.

უმეტესობაზე სწორი ხმალი?!⁵⁵ მიზეზი ამისა, ვფიქრობთ, რამდენიმე შეიძლება იყოს: პირველ რიგში, X-XI სს. ხმლები ძალზე მცირედ ჩანს მოხრილი (1,5-2 სმ.) (რაც საერთოდ დამახასიათებელია მოხრილი ხმლის განვითარების საწყისი ეტაპისათვის, ამასთან ტარიტა და ვადით სწორი ხმლისგან არაფრით განსხვავდებიან. ხმლის ასეთი მცირე მოხრილობა ქარქაშში კიდევ უფრო შეუმჩნეველი ხდება, ამდენად მისი ფრესკაზე გამოსახვის საჭიროება ძალზე მცირეა. აღსანიშნავია, რომ ამის მიუხედავად, XII ს-ის ზოგიერთ ფრესკაზე სწორედ ასეთი მცირე მოხრილობა ფიქსირდება, მაგალითად, მაცხვარიში (1140 წ.) დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის სცენაზე, ასევე იმავე ეკლესიაში წმ. გიორგის გამოსახულებაზე (ტაბ. II-14).

სწორი ხმლისადმი ქრისტიანული ხელოვნების „ლტოლვა“, შესაძლოა, გააზრებულიც იყო. მოხრილი ხმალი, როგორც ზემოთ ითქვა, მომთაბარე სამყაროში წარმოიშვა და თავის არსით მასთანვეა დაკავშირებული, ამდენად წმინდა მეომრის ხატებას ნაკლებად ესადაგება. შესაძლოა, მოხრილი ხმალი შეგნებულად იქნა ამოღებული საეკლესიო ხელოვნებიდან, როგორც წარმართული, უცხო, თითქმის მტრული ატრიბუტი, სწორი ხმლის „ანტიპოდი“. შემთხვევითი არ არის, რომ მოხრილ ხმალს უფრო ხშირად ვხვდავთ საერო გამოსახულებებზე (საფლავის ქვები, ქტიტორთა გამოსახულებები).

ასევე უნდა გვაითვალისწინოთ, რომ თანადრული ყოფის ასახვა ხატმწერის მიზანს ზოგადად არ წარმოადგენს, პირიქით, ხატმწერი ჩამოყალიბებულ საეკლესიო კანონიკას ემორჩილება უმეტეს შემთხვევაში, იგი სწორედ წარსულ დღეთა ამბის მოხრობელია. ამდენად, ჩანს ყოფითი დეტალების ასახვა, ისეთებისა როგორიც არის, მაგალითად, ხმლის ვადები და საკიდები, წმინდანთა გამოსახვის შემთხვევაში, ყოფის ქვეცნობიერ ანარეკლს წარმოადგენს და არა რეალობის ასახვის მცდელობას.

უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ სწორი ხმლის მოხრილით ჩანაცვლების პროცესი, როგორც წესი, რამდენიმე საუკუნე გრძელდება (რუსეთი, ისლამის გავრცელების აღმოსავლეთი და ცენტრალური რეგიონები).⁵⁶ ივა-

⁵⁵ მიიჩნევა, რომ სწორი ცალღესული ხმალი მოხრილი ხმლის განვითარების საწყისი წერტილია. У. Ю. Кочкаров Вооружение средневекового всадника VIII-XIV вв. по материалам Северо-Западного Предкавказья, გვ. II. ამასთან დაკავშირებით უადრესად საინტერესოა 90 სმ-დე სიგრძის, სწორი ცალღესული ხმლები, დუშეთის რ-ნის სამარხებიდან. ხმლები ახ. წ. აღ. III-IV სს. თარიღდება, დაცულია ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაზაზე ქ. დუშეთში (მასალა გაგვაცნო ბ-მა რამინ რამიშვილმა, რისთვისაც მადლობას ვუხდით).

⁵⁶ А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. I. Мечи и сабли IX - XIII вв. Л. 1966, გვ. 66; А. Н. Кирпичников, В. П. Коваленко. Орнаментированные и подписные

რაუდება, რომ X-XII სს. საქართველოშიც ხმლის ორივე სახეობა ჯერ კიდევ თანაარსებობდა,⁵⁷ რაც აისახა კიდეც კელის მხატვრობასა და ჭეღურ ხატებზე.

საქართველოში მოხრილი ხმლის გავრცელებაში მნიშვნელოვანი როლი უნდა ეთამაშა, ერთი მხრივ, მობილური ცხენოსანი მოწინააღმდეგის, თურქ - სელჯუკების გამოჩენას და, მეორე მხრივ, დავით აღმაშენებლის სამხედრო რეფორმებს. როგორც ცნობილია, დავით IV-ის ინიციატივით, ქართული ლაშქარი მნიშვნელოვნად შეივსო ყივჩაღი მეომრებით – ანუ, მოხრილი ხმლით მებრძოლი მხედრებით.⁵⁸ გარდა ამისა, როგორც მოსალოდნელი იყო, დავით აღმაშენებელი მნიშვნელოვნად ზრუნავს მხედართა რაოდენობის გაზრდაზე, რაც ასევე მოხრილი ხმლის პოპულარულობას უწყობს ხელს. ყივჩაღებიდან „წყობად განმავალი რჩეული ორმოცი ათასი“ მეფემ „განასრულნა ცხენებითა და საჭურველითა“. მემატიაზე საგანგებოდ აღნიშნავს იმასაც, რომ „ეგრეთვე თქსისა სამეფოსა სპანი, რჩეულნი და მოკაზმულნი, ცხენ-კეთილნი და პირშეუქცეველნი“⁵⁹ იყვნენ.

სწორი ხმლის საბოლოო გაქრობა მონღოლთა შემოსევას უნდა უკავშირდებოდეს, როდესაც ბრძოლის ველზე მეტწილად მსუბუქად შეიარაღებული მხედრები, „საჭურველისა არასა მქონებელნი მშვილდისა და ისრისა კიდევ“⁶⁰ გაბატონდნენ. იმეიათი ცნობებიდან XIII ს. მონღოლთა შეიარაღების შესახებ უნდა გავიხსენოთ პლანო კარპინის (Giovanni da Pian del Carpi,

клинки сабель раннего Средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане), გვ. 127.

⁵⁷ მოხრილი და სწორი ხმლების თანარსებობის კარგი მაგალითია ყორღანი «Черная могила» (რუსეთის ფედერაცია), სადაც მოხრილ ხმალთან ერთად ორ სწორი ხმალი იყო ჩატანებული. იხ. А. В. Арциховский. История культуры древней Руси. Домонгольский период. I. Материальная культура. Оружие. М. Л. 1951, გვ. 422, 429.

⁵⁸ ბოლო ხანებში გამოითქვა მოსაზრება, რომ დავით აღმაშენებლის მიერ ჩამოსახლებული ყივჩაღთა რაოდენობა 25 ათასს არ აღემატებოდა, საიდანაც მეომართა რაოდენობა 5 ათასს თუ აღწევდა (მაშინ როდესაც დავითის შემატანესთან 40 000 ყივჩაღურ ოჯახზეა საუბარი) იხ. ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ: ომი საღჯუკთა სამყაროს წინააღმდეგ. თბ. 2006, გვ. 93-98. ნებისმიერ შემთხვევაში, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ყივჩაღურმა იარაღმა და ბრძოლის ტექნიკამ ქართულ ლაშქარზე გარკვეული გავლენა იქონია.

⁵⁹ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 337.

⁶⁰ ჟამთააღმწერელი. მონღოლთა დროინდელი მატიაზე. ქართული პროზა. წიგნი III. თბ. 1982, გვ. 286.

დაახ. 1180-1252) საყურადღებო ცნობა, რომლის მიხედვითაც მონღოლები მოხრილ ხმაღს ხმარობენ,⁶¹ რასაც მწირი არქეოლოგიური მასალაც ადასტურებს.⁶²

შესაძლოა, სწორი ხმალი უფრო დიდხანს არსებობდა დასავლეთ საქართველოში (რომელსაც მონღოლთა დაპყრობა ნაკლებად შეეხო). შესაძლოა, ამიტაც იხსენებოდეს ის ფაქტი, რომ ლაღაშში (XIV ს. I ნახ.) „ორიგინალური სამოსითა და შესანიშნავი გარეგნობით“ გამორჩეულ **შალვა ქირქიშლიანის** ფრესკაზე⁶³ სწორი ხმალია გამოსახული (ტაბ. II-20).

ამრიგად, ლაშა-გიორგის ბერთუბნის ფრესკაზე მოხრილი ხმლის გამოჩენის ფაქტი თუმცა თავისთავად ძალზე საინტერესო, მაგრამ არც მოხრილი ხმლის ჩასახვას ასახვას და არც სწორი ხმლის საბოლოო გადავარდნას. ერთი რამ ცხადია: ბერთუბნის გამოსახულება (XIII ს. დასაწყისი) ახალი ტიპის იარაღის „აღიარება“, მისი საყოველთაოდ გავრცელების დასტურიც არის.

ტერმინები „ხმალი“ და „მახვილი“: სწორი ხმლის მოხრილით ჩანაცვლების პროცესი წერილობით წყაროებშიც უნდა ასახულიყო. საინტერესო დაკვირვება ამ მხრივ გულჩინა აკოფაშვილს ეკუთვნის. წერილობითი წყაროების გულდასმით დამუშავების შედეგად ის ასკვნიდა, რომ „...დაწყებული დაახლოებით XI საუკუნიდან „მახვილი“ მკვეთელი იარაღის უკვე ზოგადი, კრებისითი სიტყვაა და კონკრეტული, მოქმედ საომარ იარაღად თითქმის აღარ გვხდება...“ „...მახვილი (იგულისხმება სწორი ორღესული ხმალი ი.ბ.) დაახლოებით X საუკუნის შემდეგ არსებითად ხმარებიდან გამოდის და მის ადგილს იკავებს ხმალი (იგულისხმება მოხრილი, ცალპირღესული ხმალი – ი.ბ.)...“ „XI–XII საუკუნეთა საქართველოში ძირითადი შემტვეი იარაღი ხმალია (იგულისხმება მოხრილი ხმალი ი. ბ.)“.⁶⁴

უთუოდ გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ X საუკუნიდან ახალი ტერმინი – „ხმალი“ ვრცელდება, მითუმეტეს, რომ, როგორც დავინახეთ, ეს ემთხვევა ახალი ტიპის იარაღის, მოხრილი ხმლის გავრცელებას.

აქ გვერდს ვერ აუვლით ტერმინების „ხმლისა“ და „მახვილის“ ზუსტი

⁶¹ Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Перевод А. И. Малеина. М. 1957, гл. 51.

⁶² Ю. С. Худяков. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск. 1991, гл. 130.

⁶³ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტუმი (VI-XVII სს.), გვ. 37, 39.

⁶⁴ გ. აკოფაშვილი. რაინდობა შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 1992, გვ. 51-53.

მნიშვნელობის გარკვევას: თანამედროვე ქართულ ენაში, ტერმინით „მახვილი“, როგორც წესი, სწორსა და ორლესულ იარაღს აღნიშნავენ (რუს. «Меч», ინგლ. “Sword”), ტერმინით „ხმალი“ კი – მოხრილსა და ცალბირლესულს (რუს. «Сабля», ინგლ. “Sabre”). მაგალითად, ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში ჩვენ ვკითხულობთ: „ხმალი – წელზე შემოსაკრავი გრძელი მახვილი ცალმხრივ პირიანი (ხაზი ჩვენია ი. ბ.)“.⁶⁵ მაგრამ არ ჩანს, რომ ძველი ქართული ენაც ასე ასხვავებდეს ამ სიტყვებს.⁶⁶ აღნიშნული ტერმინების ასეთნაირად გაგება რუსული ენის გავლენას უნდა მივაწეროთ.

ტერმინები „ხმალი“ და „მახვილი“ წერილობით წყაროებში გვხვდება როგორც სინონიმები და არა როგორც სხვადასხვა ტიპის იარაღის აღმნიშვნელი ცნებები. მაგალითად, ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ „დაირთო კრძალი ჩემი... მახვლი ო-ნ განძლეს სისხლითა“. ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, „ბერძნულსა და სომხურს თარგმანებში... ისევე როგორც ფრანგულსა და გერმანულში, ერთი და იგივე ხმალია აქ დასახელებული... ქართველ მთარგმნელს პირველად (§ 5) კრძალი დაუწერია, მეორე შემთხვევაში კი მახვილი“.⁶⁷ „ველთა მითა აქუნდა *კრძალი* ბრწყინვალე, ვითარცა ელვა... ..ნუ უკუე პოოს რამე ბიწი და მცეს მე *მახვლი* იგი...“⁶⁸ – ვკითხულობთ „ქართლის მოქცევაში“.

ნიშანდობლივია, რომ ვახუშტი ბატონიშვილისა და იოანე ბატონიშვილის ენციკლოპედიური სახის ნაშრომებში ძველი ქართული იარაღის ჩამონათვალი „მახვილი“ დასახელებული საერთოდ არ არის.⁶⁹ საფიქრებელია, რომ „მახვილი“ გამორჩენილი კი არ არის, არამედ, როგორც „ხმლის“ სინონიმი, შეგნებულად არის გამოტოვებული.

ზოგიერთი წყაროდან ნათლად ჩანს, რომ „ხმალი“ ზოგადი სახელია

⁶⁵ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. 11. თბ. 1987, გვ. 448, „ხმალი“.

⁶⁶ ამას ყურადღება მიაქცია ქართული ტანისამოსის მეკლევარმა ნინო ჩოფიკაშვილმა: „ქართული წერილობითი წყაროები სწორსა და მოხრილ ხმალს არ ანსხვავებს („მახვილი“, „ხმალი“), რუსულში კი ორი ტერმინია მათ აღსანიშნავად «меч» და «сабля». იხ. ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტუმი (VI-XVII სს.), გვ. 62.

⁶⁷ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. IV. საომარი საჭურველი და სამხედრო საქმე. თბ. 1962, გვ. 248

⁶⁸ ლეონტი მროველი. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ჯაუხიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, 89.

⁶⁹ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია). თ. ღომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. თბ. 1941, გვ. 6, 36-40; იოანე ბატონიშვილი. კალმასობა. კ. კეკელიძისა და აღ. ბარამიძის რედაქციით. ქართული პროზა. წიგნი VI. თბ. 1984, გვ. 557. „საჭურველნი“.

მოხრილისა თუ სწორის, ცალღესული და ორღესული მახვილის. ასე, მაგალითად, სულხან-საბა პირდაპირ მიუთითებს, რომ „თემნი და გულნი კაცთანი“ „რომელიმე დრეკილსა, რომელიმე შვეტთა“ (ანუ სწორს ი.პ.) *ხმალთა* „ჰყვარობენ“.⁷⁰ ზემოთ უკვე მოვიყვანეთ სტეფანოს ორბელიანის ტექსტის ძველი ქართული ვარიანტი, სადაც „*ორპირი ბასრი კრმალი*“ ნახსენები⁷¹ და ა. შ.

ამრიგად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ტერმინი „ხმლის“ შემოსვლა და „მახვილის“ განზოგადება ქართულ ენაში, მართლაც მოხრილი, ცალპირღესული ხმლის გავრცელებამ განაპირობა, მაგრამ არ უნდა გამოვრიცხოთ, რომ ტერმინით „ხმლი“ წყაროში სწორი, ორღესული ხმალიც (თანამედროვე ქართულით „მახვილი“, რუს. «Меч», ინგლ. “Sword”) შეიძლება იყოს აღნიშნული.

ისრისპირები

ვანის სამარხში, როგორც ზემოთ ითქვა, 5 ისრისპირი აღმოჩნდა. ამთგან 2 ორკაბა (314, 315) (საბასეული ტერმინოლოგიით „ბოძალი“), ერთი მოზრდილი რომბისებური (316) („ქეიბური“), ერთი ფოთლისებური (318) („სარჩა“) და ერთი ხიშტისებური (320) („საყალნო“) (ტაბ. II). ცხადია, X-XI ს-ის მეომარს 5-დე ისარს არ დასჯერდებოდა. სამარხში ჩაყოლებული ისრისპირები, სრულ საბრძოლო-სანადირო კომპლექტს კი არა, ასე ვთქვათ, მის „ნიმუშს“, მცირე მოდელს უნდა წარმოადგენდეს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სამარხი როგორც ითქვა, შუა ნაწილში დაზიანებული იყო, ამდენად, გამორიცხული არ არის, ჩვენამდე მოღწეული ისრისპირების რიცხვი არასრული იყოს. ვფიქრობთ, წარმოდგენილი ისრისპირის 4 ტიპი მაინც შეიძლება აღნიშნული პერიოდისათვის ძირითად სახეობებად მივიჩნიოთ.

ისრისპირების ზედაპირი საკმაოდ დაზიანებულია კოროზიით, თუმცა მაინც შესამჩნევია ის, რომ ვანის ისრისპირები XII-XIV საუკუნეების ისრისპირების ფონზე შედარებით უხეშად არის დამზადებული. XII-XIV საუკუნეების ისრისპირები, რომლებიც საკმაოდ მრავლად აღმოჩნდა რუსთავის, ახალქალაქის, ჟინვალის, ქვემო ქართლის ქვაბების გათხრებისას, ხშირ შემთხვევაში უფრო დახვეწილ ნამუშევარს წარმოადგენს, განსაკუთრებით ეს

⁷⁰ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. II, „კრმალი“. ZA

⁷¹ სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგერეიშვილმა. საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები. ტ. IV თბ. 1978, გვ. 33-B.

ვანის „ბოძალებს“ ეტყობა. ვანის ისრისპირები არის ნაკლებად პროპორციული და ხაზოვანი, კუთხეები შედარებით მომრგვალებულია, ნაკლებად არის გამოკვეთილი ყუნწის გვირგვინებიც. აღსანიშნავია, რომ მსგავსი მოხაზულობის „ბოძალებს“ კვლავ ვხვდავთ გვიან შუა საუკუნეებში ქორეთის ეკლესიაში, წმ. ევსთატეს ნადირობის ფრესკაზე (სურ. 4), როდესაც ხელოსნობა, XII-XIII საუკუნეებთან შედარებით, დაკნინებულია. ცხადია, მხოლოდ ვანის ისრისპირების საფუძველზე ზოგადად X-XI საუკუნეების დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნების გამოყოფა შეუძლებელია, თუმცა, ვფიქრობთ, ვანის მასალის გათვალისწინება ამ მხრივ აუცილებელია.

დროშის ბუნიკი

ვანის სამარხში აღმოჩნდა ასევე მსხვილი ისრისპირის მოყვანილობის ნივთი (L-28 სმ., W-7,5 სმ.), რომელსაც აღმოჩენი, ჩვენი აზრით, სრულიად სამართლიანად, დროშის ბუნიკს უწოდებს.⁷² იმაზე, რომ ნივთი სწორედ დეკორატიული ბუნიკია და არა საბრძოლო იარაღი, მეტყველებს მისი სუსტი კონსტრუქცია და ისრისპირისათვის შეუფერებლად გრძელი ჩასამაგრებელი ყუნწი (18 სმ.) (ტაბ. I-57:319). ნივთი მეტად თავისებურია და მისი ანალოგებს ჩვენ არ ვიცნობთ. სამარხში აღმოჩენილ სხვა ნივთებთან ერთად (მოხრილ ხმალი, ოქროს ვარაყიანი ფირფიტები) აღნიშნული ბუნიკი, ადასტურებს, რომ საქმე უნდა გვქონდეს წარჩინებული მეომრის ნეშტთან. ბუნიკი, შესაძლოა, მცირე ან საშუალო ოფიცრის ინსიგნიას წარმოადგენს (გამორიცხული არ არის მას ალამიც ამშვენებდა).

ზურტაკეტის სამარხი

1962 წელს ზურტაკეტში (დმანისის რ-ნი), ბრინჯაოს ხანის მე-4 ყორღანში აღმოჩნდა შუა საუკუნეების სამარხი ჩვენთვის საინტერესო ინვენტარით: „შიგ ქვაყრილში, სადაც იგი მთავრდებოდა და ქვამიწაყრილიანი იწყება, აღმოჩნდა ჩამოვებული სამარხი, რომელშიც ნაპოვნია ცხენის რამდენიმე კბილი, რკინის ლაგამი, რკინის ჯაჭვის პერანგის ნატეხები, რკინის ისრის პირი, რაღაც კაუჭის მაგვარი ნივთი და სამად გაჭრილი მონეტა, კონსტანტინე X (1059-1067 წწ.)“ (ტაბ. III-2,3,4). „ძვლები ცუდად იყო შენახული და სამარხის დამხრობა და დამარხვის წესი ვერ დადგინდა“.⁷³

⁷² Н. Хоштариа. Средневековое погребение «Война», გვ. 133.

⁷³ ო. ჯაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ. 1969, გვ. 43; იხ. აგ-

ამრიგად, სამარხში აღმოჩენილი მონეტა სამარხის მეტ-ნაკლებად ზუსტ თარიღს (ყოველ შემთხვევაში მის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს) გვაძლევს.

სამარხში ყურადღებას იქცევს რამდენიმე გარემოება. ისევე, როგორც განის სამარხის შემთხვევაში, სამხედრო აღჭურვილობა საკმაოდ მრავალფეროვნად არის წარმოდგენილი, თუმცა თვალშისაცემად არასრულად. ვერ ვხედავთ ხმაღს, შუბს (შუბისპირს), ფარის დეტალებს და სხვ. მეომრის მშვილდოსნობაზე ერთადერთი ისრისპირი მიაწიშნებს, მის მხედრობაზე – მხოლოდ ლაგამი. სავსებით აშკარაა, რომ მიცვალებულის დამკრძალავნი ამოკრებილი იარაღის ჩატანებით მეომრის სტატუსის წარმოჩენას, მისთვის სამხედრო პატივის მიგებას ცდილობდნენ და არა მის საიქიო დოვლათზე ზრუნავდნენ.

ჯაჭვის პერანგი: ჯაჭვის პერანგის ნაშთს ზურტაკეტის სამარხიდან ძლიერი ცეცხლის კვალი ეტყობა⁷⁴ (ტაბ. III-2,3). ნაქსოვი ზედაპირი კარგად იკითხება, თუმცა ნივთი ისე ცუდად არის შემონახული, რომ ქსოვის ტექნიკასა თუ სხვა დეტალებზე საუბარი არ ხერხდება.

მიუხედავად იმისა, რომ ჯაჭვის პერანგი, საზოგადოდ ხშირი აღმოჩენების რიცხვს არ მიეკუთვნება, საქართველოში ჯაჭვის არაერთი ნიმუშია აღმოჩენილი, მათ შორის შუა საუკუნეების ხანისაც,⁷⁵ ურბნისის (V-VI სს.), ზურტაკეტის, ღმანისის (XII-XIII სს.) ჯაჭვებს უნდა დავუმატოთ თორნიკე-იოანე ერისთავის ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტი, რომელიც ათონზე, ქართულ მონასტერშია დაუნჯებული.

ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება, კერძოდ: X-XI საუკუნეებში ფრესკებსა და ჭედურ ხატებზე **ჯავშნის** (ფირფიტოვანი, ე. წ. ლამელარული აბჯრის) მრავალრიცხოვანი გამოსახულებები გვარწმუნებს, რომ აბჯრის ეს ტიპი აღნიშნულ პერიოდში უთუოდ კარგად იყო ცნობილი საქართველოში, თუმცა წერილობითი მონაცემების (გამონაკლისს იოანე დრასხანაკერტელის ცნობა წარმოადგენს) მიხედვით ჯავშანი, ჯაჭვის პერანგთან შედარებით, ნაკ-

რეთვე ლ. ჭილაშვილი. საქართველოს IV - XVIII სს. მატერიალური კულტურა. გამოფენის გზამკლევი. თბ. 1990, გვ. 22; ლ. ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. ტ. II. თბ. 1972, გვ. 31; ლ. ჭილაშვილი. ნაქალაქარი ურბნისი. თბ. 1964, გვ. 96.

⁷⁴ კრემაცია ნაკლებად სავარაუდოა; სამარხში აღმოჩენილი ლაგამი სავსებით საღია.

⁷⁵ იხ. ლ. ჭილაშვილი. ნაქალაქარი ურბნისი. თბ. 1964, 94-97; ლ. ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 30; ი. გაგოშიძე. პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი. არქეოლოგიური ძიებანი. № 13-14. თბ. 2004, გვ. 131, 132;

ლებად ჩანს გავრცელებული. უთუოდ გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ თუ V-XIII საუკუნეებში ქართველი მეომრის სულ მცირე 4 ჯაჭვია ჩვენთვის ცნობილი, ჯავშნის კი არც ერთი ნიმუში არ გვაქვს.

ჭედურ ხატებზე ჯავშნის ასეთი საყოველთაო გამოსახვა, ტექნოლოგიურსა და დეკორატიულ მიზეზებს უნდა მივაწეროთ; შედარებით მსხვილი, მკაფიო მოხაზულობის ჯავშნის ფირფიტების გამოსახვა უფერულ ჭედურ ხატებზე გაცილებით რეალისტური და შთამბეჭდავია, ვიდრე ჯაჭვის პერანგის გამომხატველი წერტილოვანი ორნამენტი.

სწორი ხმლები ხევისურეთიდან და ცაგერიდან

ვფიქრობთ, X-XI საუკუნეებს შეიძლება კიდევ ორი სწორი ხმალი დავუკავშიროთ. პირველი ინახება სიმონ ჯანაშიას სახ. მუზეუმში, ისტორიის მიმართულების შუა საუკუნეების არქეოლოგიის კოლექციების განყოფილებაში (ტაბ. III-1). ხმალი მუზეუმში ხევისურეთიდან არის შემოსული.⁷⁶ ხმლის პირი გადატეხილია შუაში, თუმცა ლითონი მთლიანობაში ძალიან კარგად არის შემონახული.⁷⁷ ხმალი საკმოდ მასიური, სწორი და ორლესულია (პირის სიგრძე 97 სმ., სატარე ყუნწის სიგრძე 8.8 სმ., პირის მაქსიმალური სიგანე 4.7 სმ., პირის სიგანე წვერთან: 3.8 სმ. პირის სისქე დაახ. 0,35 სმ.). ხმლის წვერი მომრგვალებულია. ვადიდან 22-31 სმ-ის მონაკვეთში ხმლის პირზე შესამჩნევია მცირე ნაქლიბი (სიგანე დაახ. 1 სმ. სიღრმე 0,5-0,7 მმ.) გამორიცხული არ არის, რომ ხმალს ამ ადგილას წარწერა ჰქონდა, რომელიც ამოუქლიბავთ.

ხმლის პირს ერთი თავისებური იერი აქვს. ხევისურეთის ხმალი ეჭვგარეშე, სწორ, ორლესულ ხმალს წარმოადგენს. თუმცა რაღაც პერიოდში ხმალი დიდი სიფრთხილით გადაუკეთებიათ: ცალი პირი, ვადიდან დაახ. 35 სმ-ის სიგრძეზე მცირედ ჩაქუჩით დაუბლაგვებიათ, „დაუყუებიათ“. პირი, როგორც ჩანს ასევე მცირედ გადაულესავთ, რის შედეგად მისი ფორმა მოხრილ ხმალს დაუახლოვდა.

⁷⁶ დ. ჭილაშვილი. საქართველოს IV-XVIII სს. მატერიალური კულტურა. გამოფენის გზამკლავი. თბ. 1990, გვ. 22; იხ. აგრეთვე სქოლიო 25.

⁷⁷ ძალზე საყურადღებოა, რომ ხევისურეთის ხმლის პირზე სხმული ჯავარისათვის (ბულატისათვის) დამახასიათებელი მსხვილი ნახჭი შეინიშნება, რაც ნივთის სამეცნიერო მნიშვნელობას კიდევ უფრო ზრდის. ჩვენი დაკვირვება მხოლოდ ნივთის ვიზუალურ დათვალიერებაზე არის დამყარებული, ამდენად, ცხადია, ამის დასადასტურებლად საჭიროა ნივთის გაწმენდა და საგანგებო მეტალურგიული კვლევის ჩატარება.

ხმლის ტარი შემორჩენილია დამოუკიდებელი Y-სებური ვადისა და ქულის სახით (მათი დამაკავშირებელი ხის (რქის ?) ტარი უნდა ყოფილიყო) ვადაცა და ქუდიც ორ-ორ ნახევარსფეროსებურ ნაწილად უნდა იყოს ნაჭედი და შემდგომში შედუღებული (თითბერით ?). ტარის ცალ მხარეს შემორჩენილია თეთრი ლითონის (ვერცხლი ?) ინკრუსტაცია, მარტივი ორნამენტი შედგება პარალელური და გადაჯვარებული ხაზებისგან (სურ. 5).

სიახლე არ არის, რომ ხევესურეთის ხმლის ვადა-ქულის მოყვანილობა ძალიან ჰგავს ვანის ხმლისას, თუმცა არის მნიშვნელოვანი განსხვავებებიც: ვანისგან განსხვავებით, ხევესურეთის ხმლის ვადა კიდეებში მომრგვალებულია, ვადის შუაწელში კი, ცალ მხარეს ქიმს ვხედავთ (მეორე მხარეს მოტეხილი უნდა იყოს). ამასთან, ხევესურეთისა და ვანის ხმლის პირები კარდინალურად განსხვავდება.

ხევესურეთის ხმლის მეტ-ნაკლებად დამაჯერებლად დათარიღებული ანალოგის მოძებნა რთული აღმოჩნდა. აღსანიშნავია, რომ ხევესურეთის მსგავსი ხმლის პირი დაცულია ცაგერში, ვარლამ მახარობლიძის სახელობის ცაგერის ისტორიულ მუზეუმში (სურ. 6). სამწუხაროდ, ხმალს არა აქვს ტარი, ქარქაში ან რაიმე სხვა დეტალი, რომელიც მის დათარიღებაში დაგვეხმარებოდა.⁷⁸

ხევესურეთის ორლესული ხმალი ძალიან ჰგავს X-XI საუკუნეების როგორც ქართულ, ისე ბიზანტიურ ხატებზე გამოსახულ იარაღს. ამის კარგი მაგალითია ცნობილი არბავილის ტრიპტიქი ლუერის კოლექციიდან (X ს-ის მიწურული – XI ს. პირველი ნახ.) (სურ. 7). პირის მოყვანილობით ხევესურეთის ხმალი ეხმიანება ასევე IX ს. არაბი სწავლულის ალ-ქინდის (Abū Yūsuf Yaqūb ibn Ishāq al-Kindī; დაახ. 801 – 873) ცნობას, იმის შესახებ, რომ ბიზანტიური მახვილები დამზადებულია რბილი რკინისგან. არის უღარო, თხელი, მოხდენილი აღნაგობისა და უბრალო.⁷⁹ მეორე მხრივ, თუ დადასტურდება, რომ ხმლის პირისთვის გამოყენებულია ჯავარი (ბულატი), ეს უფრო აღმოსავლური თუ ადგილობრივი წარმოების მიმანიშნებელი იქნება, ვიდრე – ბიზანტიურის.

ჩვენ *a priori* ვუშვებთ, რომ X-XI ქართული შეიარაღებისათვის ტონის მიმცემი სწორედ ბიზანტიის ძლევამოსილი იმპერია იყო, რომელთანაც საქარ-

⁷⁸ ვ. ართილაყვა ხმლების ამ ჯგუფს ადრე ანტიკური და ანტიკური ხანით ათარიღებს. იხ. В. Артилакв. Железообрабатывающее ремесло древней Грузии. Тб. 1976, გვ. 124. თუმცა, აღნიშნული ხმლის პირის ფორმა და სატარე ნახვრეტები ხევესურეთის ხმალთან ბევრ საერთოს პოულობს.

⁷⁹ А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. Л. 1966, გვ. 44.

თველოს მჭიდრო პოლიტიკური, სამხედრო და კულტურული ურთიერთობა აკავშირებდა. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ მრავალრიცხოვან ქართულ ხატებსა და ფრესკებზე ხშირად ბიზანტიელი სტრატეგების შეიარაღების ელემენტებს ვხვდავთ. სამწუხაროდ, ამ პერიოდის ბიზანტიური საჯურველი ქართულ იარაღზე არანაკლებ იშვიათია – არსებითად, ჩვენ ვიცნობთ მხოლოდ ორ ხმალს, რომლებიც, შესაძლოა, შუა საუკუნეების ხანის ბიზანტიური ნაკეთობისა იყოს. პირველია ე. წ. კუბრატის ხმალი, რომელიც თარიღდება VII-VIII ს-ით (აღმოჩნდა 1912 წ-ს, უკრაინაში, სოფ. მალია პერეპეშინოსთან. ინახება ერმიტაჟში) (სურ. 8) და ხმალი, რომელიც დაცულია, გერმანიაში, ქ. ესენის კათედრალის საგანძურში (Dömschatz at Essen), თარიღდება X-XI საუკუნეებით⁸⁰ (სურ. 9). არც ერთი ხმალი ხევესურეთის მახვილს არ ჰგავს, არც პირის ფორმითა და არც შემკულობით. კუბრატის ხმალში ყურადღებას იქცევს მხოლოდ რუდიმენტული საკიდები (სურ. 8), რომელსაც X-XI საუკუნეებში უკვე გამოკვეთილად ვხვდავთ.

ხევესურეთის ხმალი განიერი ბრტყელი პირით, მომრგვალებული წვერით, დამახასიათებელი ტარის მოკაზმულობით ძალიან ჰგავს სტამბულის სამხედრო მუზეუმში (Istanbul Military Museum, თურქ. Askeri Müze) დაუნჯებულ ხმლების საკმაოდ დიდ ჯგუფს. სამწუხაროდ, ხმლების ეს ჯგუფიც არ არის დამაკმაყოფილებლად დათარიღებული. იარაღის ცნობილი მკვლევარი დ. ალექსანდერი (D. G. Alexander) სტამბულის სამხედრო მუზეუმის მდიდარი კოლექციიდან გამოჰყოფს ხმლების ორ ჯგუფს ე. წ. სოკოსებური ტარის ქუდებით (ჯგუფები XIV და XV). ხმლების პირველ ჯგუფს ახასიათებს ვადაჯვრის ბოლოების მომრგვალება ან სტილიზირებული ცხოველის თავის მოყვანილობა (სურ. 10,11). ამ ჯგუფის ზოგიერთ ხმალზე მოთავსებულია წარწერა ამირა იაბლუგას სახელზე, თუმცა მკვლევარის მოსაზრება, რომ ეს შეიძლება იყოს ქაიროს ათაბაგი იაბლუგა ათ-თამური (1361-1366 წწ.), ძალზე პირობითია.⁸¹ აღსანიშნავია, რომ იგივე ავტორი ახსენებს სოკოსებურ ტარის ქუდს, რომელსაც დაახ. 1000 წლით ათარიღებს.

მკვლევარი ხმლებს ბიზანტიასა თუ ისლამურ რეგიონში დამზადებულად პროვინციულ ნაკეთობად მიიჩნევს. ვერსია, რომლის მიხედვითაც ასკერი მუ-

⁸⁰ Raffaele D'Amato, A Prōtospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent.: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period. PORFYRA. N 4. 2005, გვ. 23.

⁸¹ D. G. Alexander. European Swords in the Collections of Istanbul. Part 1. Swords from the Arsenal of Alexandria. Waffen und Kostümkunde. N 27. 1985, გვ. 87-90.

ზეუმის ხმლები დამზადებული უნდა იყოს ისლამურ რეგიონში, მაგრამ ბიზანტიური ნიმუშების წაბაძვით, ჩვენ საყურადღებოდ გვჩვენება.

ხმლების მეორე ჯგუფს, რომელსაც ახასიათებს ე. წ. „არშიანი“ ვადა (სურ. 12), მკვლევარი დიდი სიფრთხილით ჩრდილო აფრიკული თუ ესპანური წარმომავლობისად მიიჩნევს, XIV ს-დან.

აღსანიშნავია, რომ მკვლევარი ყურადღებას აქცევს იმ ფაქტს, რომ ბიზანტიურსა და ქართულ ხატებზე, გამოსახულია პირველი ჯგუფის მახვილების მსგავსი ხმლები. სამწუხაროდ, XI-XII საუკუნეების ბრწყინვალე ქართული ნიმუშების ნაცვლად, ავტორი XIV-XV საუკუნეების მდარე ნაკეთობას იმოწმებს, რაც, როგორც ჩანს, ხმლების XIV ს-ით დათარიღების ვერსიას უნდა ამყარებდეს.

ჩვენი აზრით, სტამბულში დაცული ხმლების მთელი რიგი ნიშნებისა – მსხლისებური ქედი, ნახევარმთვარისებური ვადა, ვანისა და ხეცსურეთის ტარის ანალოგიური კონსტრუქცია, XI-XII საუკუნეების ქართული და ბიზანტიური გამოსახულებები, ასკერი მუზეუმში დაცული ხმლების უფრო ადრეულ თარიღზე მიანიშნებს.

აღსანიშნავია, რომ X ს. - XI ს-ის დასაწყისში ევროპულ ე. წ. „რეინულ-დუნაიურ“ ტიპის მახვილებზე, ვანისა და ხეცსურეთის ხმლების მსგავსი ნახევარმთვარისებური ვადა ჩნდება.⁸² სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა იმის თაობაზე, თუ სად გაჩნდა პირველად ასეთი ვადა, თუმცა მკვლევართა უმრავლესობა ამ სიახლეს ასე თუ ისე აღმოსავლეთს უკავშირებს. ცნობილი რუსი მკვლევარი ა. კირპიჩნიკოვი მიიჩნევს, რომ ამ ტიპის ვადის ფორმირებაში აღმოსავლეთ ევროპისა და რუსეთის როლის უარყოფა შეუძლებელია.⁸³ როგორც ცნობილია, X-XI სს. სლავებისა და ბიზანტიელების ურთიერთბა ძალზე მჭიდროა, ამდენად, ვფიქრობთ არ შევცდებით, თუ ნახევარმთვარისებური ვადის გავრცელების კერის ძებნას ქრისტიანულსა თუ მუსლიმურ აღმოსავლეთში დავიწყებთ.

ხმლების დიდი და საინტერესო ჯგუფი დაცულია ასევე ტოპკაპი მუზეუმში, სტამბულში (The Topkapı Palace. თურქ. Topkapı Sarayı).⁸⁴ მათი

⁸² ტიპები Y, Z, Z განსაკუთრებული პეტერსენისა (J. Petersen) და ა. კირპიჩნიკოვის ევროპული ხმლის ვადების კლასიფიკაციის მიხედვით. იხ. А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. I. Мечи и сабли IX - XIII вв. Л. 1966, გვ. 34.

⁸³ А. Н. Кирпичников древнерусское оружие. I. Мечи и сабли IX - XIII вв., გვ. 34.

⁸⁴ Abdel Rahman Zaku. Medieval Arab arms. Islamic Arms and Armour. Edited by Robert Elgood. London. 1979, გვ. 203-206.

უმეტესობა მუჰამედსა და პირველ ხალიფებს მიეწერება, ამრიგად VII-VIII საუკუნეებით თარიღდება, თუმცა პირების წარმომავლობასა და მათზე მოთავსებული წარწერების ავთენტურობაზე აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ასევე გვიანდელ ნაკეთობად მიიჩნევენ ხმლების ტარ-ქარქაშებსაც. ხევსურეთის ხმალოთნ მიმართებით საინტერესოა 2 ხმლის პირი, რომლებიც, ზედ მოთავსებული წარწერების მიხედვით ეკუთვნოდა უკანასკნელ აბასიდელ ხალიფას ალ-მუსტასიმს (1258 წლამდე) (სურ. 13). ხმლებზე მოთავსებული წარწერა ამ შემთხვევაში სრულიად არა მითიურსა და არა ეპიკურ პირს მოიხსენიებს, ამდენად, მასში ეჭვის შესატანად თითქოს საფუძველი არ არის. ხმლები იმ მხრივ არის საინტერესო, რომ ხევსურეთის ხმლისაგან განსხვავებით, პირზე შუაში კუთხე – „ქელი“ გასდევს, რაც ხევსურეთის ხმლის ფორმის განვითარებას უნდა წარმოადგენდეს.

ჩვენ არ ვცდილობთ ხევსურეთის ხმლის მაინცადამაინც იმპორტული პროდუქტად წარმოჩენას, თუმცა ქართული საბრძოლო იარაღის განვითარებაზე ბიზანტიისა და ისლამური სახელმწიფოების გავლენა უთუოდ გასათვალისწინებელია.

სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ მოაღწია ხევსურეთის ხმლის ქარქაშმა, თუმცა თუ X-XI საუკუნეების გამოკვეთილი საკიდების მოდას თუ გავითვალისწინებთ, ასევე თუ მხედველობაში მივიღებთ ხევსურეთისა და ვანის ხმლების ვადა-ტარის იდენტურ კონსტრუქციას, სამართლიანი იქნება, თუ ხევსურეთის ხმლის ქარქაშს სწორედ ამგვარი საკიდებით წარმოვიდგენთ.⁸⁵

ილუსტრაციების აღწერილობა:

სურ. 1. ხმალი კოლცო-გორას სამარხიდან (ჩრილოეთ კავკასია) (ვ. კამინსკი და ი. კამინსკაია-ცოკურის მიხედვით).

სურ. 2. საფლავის ქვები ახალსოფელსა და გოხნარიდან. გ. ჩიტაიას სახ. ეთნოგრაფიული მუზეუმი ღია ცის ქვეშ. (ავტორის ჩანახატი).

სურ. 3. გურჯაანის წმ. გიორგის ხატი. XIV-XV სს. (გ. ჩუბინაშვილის მიხედვით).

⁸⁵ აღსანიშნავია ისიც, რომ ფრესკა-ჰედურობაზე გამოსახული ქარქაშების მიხედვით ქარქაშის ბუნიკის რეკონსტრუქციაც არის შესაძლებელი. გ. ჩუბინაშვილის დაკვირვებით, X-XI საუკუნეებში «ножны... ..имеют металлический же наконечник, но не сплошной, а только по ребру ножен». იხ. Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство. Т I. Тб. 1959, გვ. 345.

სურ. 4. ქორეთი. წმ. ევსთატეს ნადირობის სცენა. XVI-XVII სს.

სურ. 5. მახვილი ხევესურეთიდან. ზარნიში ტარის ვადასა და ქუდზე (ავტორის ჩანახატი).

სურ. 6. მახვილი. განვითარებული შუა საუკუნეები (?). ვ. მახარობლიძის სახ. ცაგერის ისტორიული მუზეუმი.

სურ. 7. არბაველის ტრიპტიქი. ბიზანტია. X ს-ის მიწურული - XI ს. პირველი ნახ. ლუვრი.

სურ. 8. ე. წ. „კუბრატის“ ხმალი. ბიზანტია (?). VII-VIII სს. ერმიტაჟი.

სურ. 9. მახვილი. ბიზანტია (?). X-XI სს. ესენის კათედრალის საგანძური.

სურ. 10, 11, 12. მახვილები. სტამბულის სამხედრო მუზეუმი.

სურ. 13. მახვილები. 1258 წლამდე. სტამბულის ტოპკაპის მუზეუმი.

ტაბ. I. ვანის სამარხის ინვენტარის ნაწილი: ხმალი (07:1-57:313), დროშის ბუნიკი (07:1-57:319), ორი ისრისპირი (07:1-57:316, 318), ორი პირგანპებული ისრისპირი (ბოძალი) (07:1-57:314, 315), ორი ჭვირული ფირფიტა (07:1-57:322) (ავტორის ფოტო).

ტაბ. II. განვითარებული შუა საუკუნეების ხმლები ძველი ქართული ჭედური ხატების, ფრესკების, ბარელიეფების მიხედვით⁸⁶.

1. კვაისა-ჯვარი, ბარელიეფი ტბელი ერისთავის შვილების გამოსახულებით, X ს. II ნახ. (ნინო ჩოფიკაშვილის მიხედვით)

2. შემოქმედის ჭედური ხატი, გარდამოხსნა, დატირება, X ს.

3. საფლავის ქვები სოფლებიდან – ახალსოფლიდან (ბზა) და გოხნარიდან (ადიკვი), X ს. – XI ს-ის დასაწყისი.

4. ჭედური ხატი ხირხონისიდან. ზედა წმინდა მხედარი (წმ. გიორგი (?)) X ს. (ვ. ართილაყვას მიხედვით).

5. ჭედური ხატები მრავალძალიდან, ქვეითი წმ. გიორგი და ქვეითი წმ. თევდორე, X ს-ის დასაწყისი – XI ს-ის დასაწყისი.

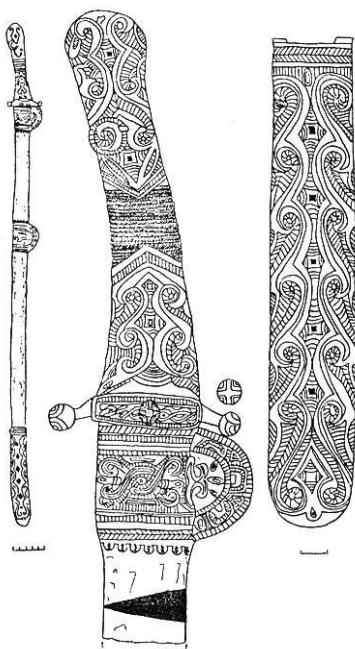
⁸⁶ აღსანიშნავია, რომ ჭედური ხატების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც გამოყენებულია ტაბულაში, განადგურდა ანტირელიგიური მოძრაობის პერიოდში XX ს-ის 20-იან წლებში. გრაფიკული ჩანახატები შესრულებულია გ. ჩუბინაშვილის წიგნში დაცული ფოტოსურათების მიხედვით. იხ. Г. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство. Исследование по истории грузинского средневекового искусства. Тб. 1959.

6. ჭედური ხატი ჩუკულიდან, წმ. გიორგი დაახ. 1000 წ.
7. ჭედური ჯვარი სამთავისიდან, წმ. თევდორე (?), დაახ. 1030 წ.
8. ნიკორწმიდა, წმ. გიორგის რელიეფი ტიმპანზე, წმ. გიორგის რელიეფი აღმოსავლეთ ფასადზე, 1014 წლამდე.
9. მრავალძალის (ფარახეთის) ჭედური ხატი, წმ. გიორგი, X ს-ის მიწურული – XI ს.
10. ჭედური ხატი ჯუმათიდან (ერისთავთერისთავის კარდან კარდანის ძის მიერ შეწირული) XI ს. (ვ. ართილაყვას მიხედვით).
11. იფრარი, მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია, მიქაელ მთავარანგელოზის ხმალი, 1096 წ.
12. ჭედური დროშის თავი სვანეთიდან, XII ს.
13. ლაგურკა, წმ. ივლიტესა და კვირიკეს ეკლესია. წმ. ივლიტეს მარტივილობის ფრესკა, 1111 წ.
14. მაცხვარიში, ფრესკა დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის გამოსახულებით, წმ. გიორგის ფრესკა, 1140 წ.
15. ტიმოთესუბანი, წმ. მეომრების ფრესკები, 1205-1215 წწ.
16. ბეთანია, ლაშა გიორგის ფრესკა, 1207-1213 წწ. (ნ. ჩოფიკაშვილის მიხედვით).
17. ბერთუბანი, ლაშა გიორგის ფრესკა, XIII ს-ის დასაწყისი (ნ. ჩოფიკაშვილის მიხედვით).
18. აჭი, წმ. გიორგის ფრესკა, XIII ს. მიწურული.
19. ლაშთხვერი, მიქაელ მთავარანგელოზისა და წმ. დემეტრეს ფრესკა, XIV ს.
20. ლალამი, შალვა ქირქიშლიანის ფრესკა, XIV ს-ის II ნახევარი (ნ. ჩოფიკაშვილის მიხედვით).
21. უბისა, წმ. მეომრის ფრესკა, XIV ს. დასაწყისი.

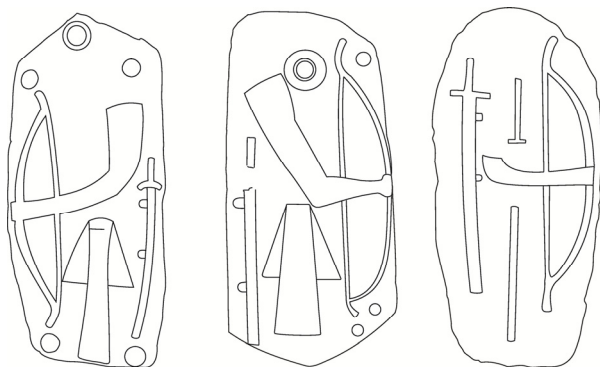
ტაბ. III. ხმალი ხევსურეთიდან და ზურტაკეტის სამარხის ინვენტარის ნაწილი.

1. მახვილი ხევსურეთიდან (ავტორის ფოტო).
2. ჯაჭვის პერანგის ნაშთი ზურტაკეტის სამარხიდან (ავტორის ფოტო).
3. მონეტა (მულაჟი) და ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტი ზურტაკეტის სამარხიდან (ავტორის ფოტო).
4. ლაგამი ზურტაკეტის სამარხიდან (ავტორის ფოტო).

ილუსტრაციები:

სურ. 1

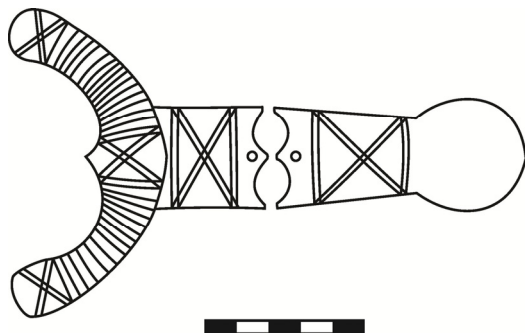
სურ. 2

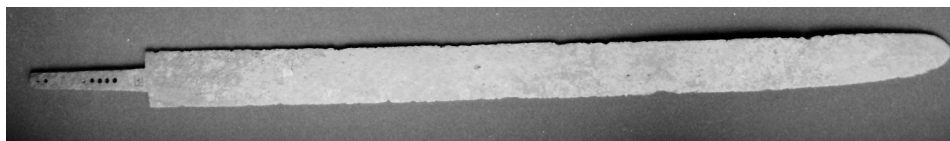
სურ. 3

სურ. 4

სურ. 5

სურ. 6

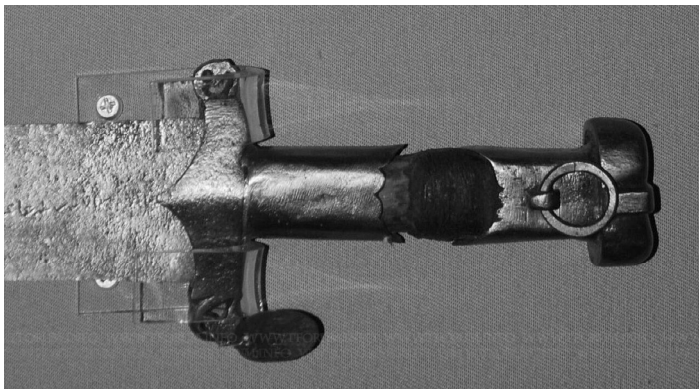
სურ. 7

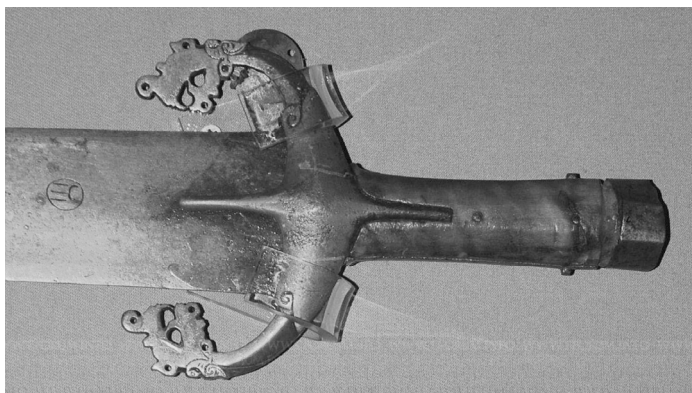
სურ. 8

სურ. 9

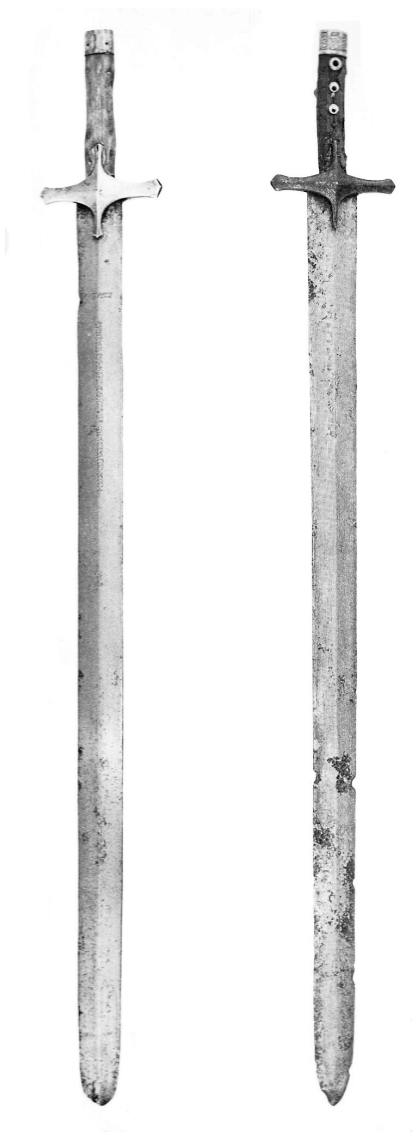
სურ. 10

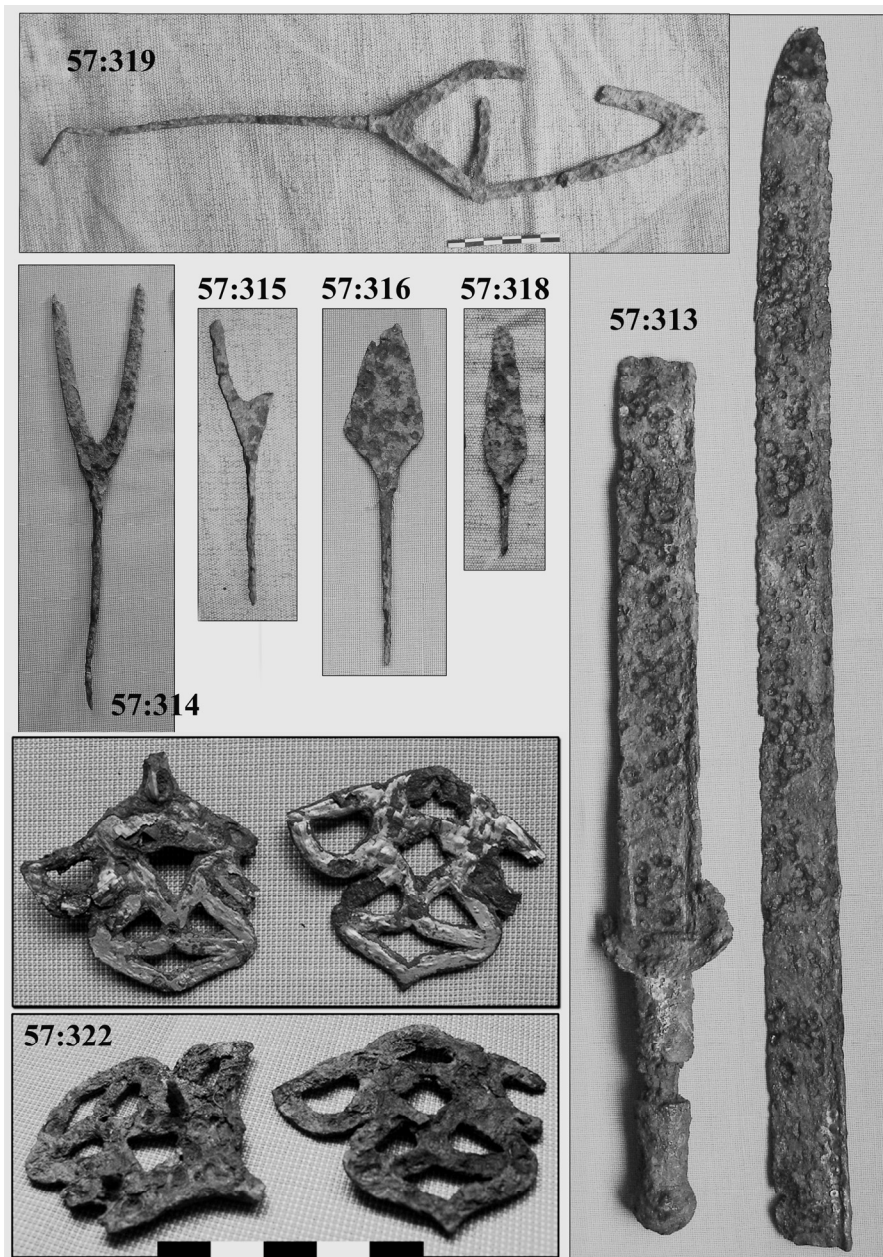
სურ. 11.

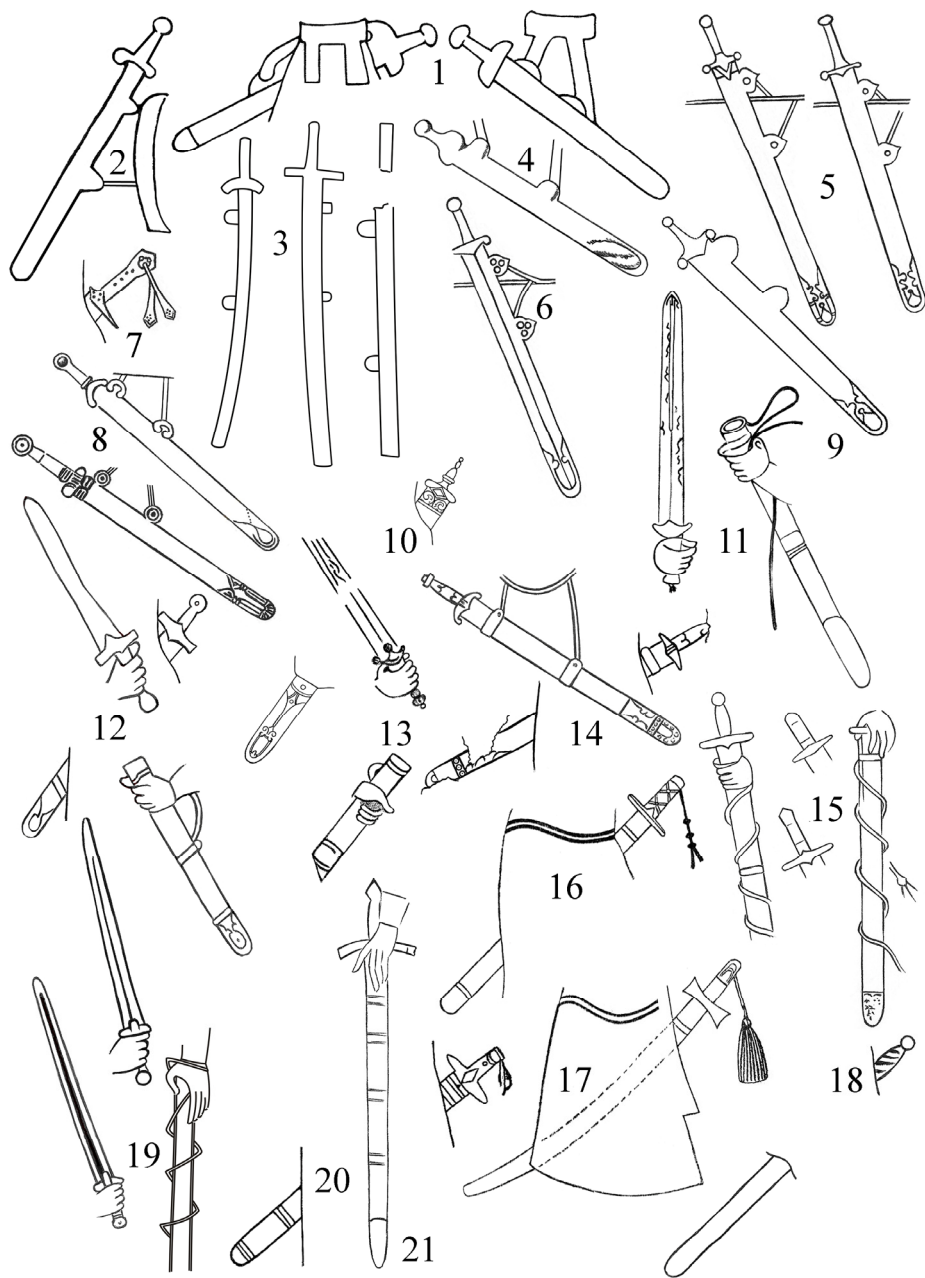
სურ. 12

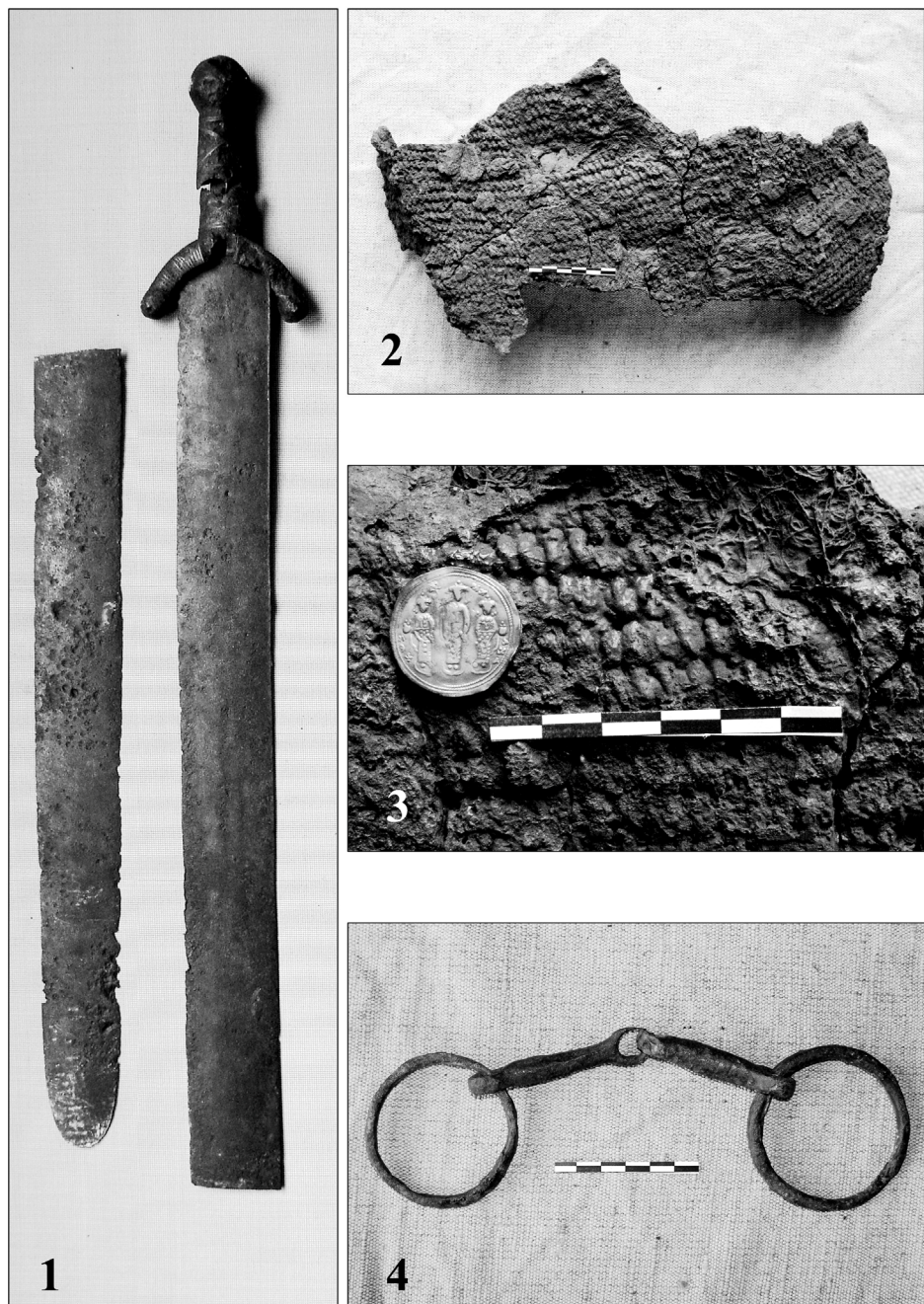
სურ. 13

ტაბ. I.

ტაბ. II

ტაბ. III.

Irakli Bakradze

**ARMS AND ARMORY OF GEORGIAN WARRIORS DURING THE
10TH - 11TH CC.
(ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGICAL AND WRITTEN
SOURCES)**

Summary

The present research reviews the arms and armory of Georgian warriors during the 10th - 11th cc. The research is mainly based on the most reliable sources as archaeological artefacts. In addition, various written and visual sources and images are used that help to identify purpose and date of archaeological items.

The research gives detailed descriptions of inventories of two barrows of Vani and Zurtaketi, which are rich with arms and armory that could be definitely dated as 10th - 11thcc. Also, the research reviews the swords from Khevsureti and Tsageri, which are considered to be of the same period. The curve blade of Vani sabre and its specific construction of hilt are well interacted into the evolution of common structure of sabres.

The opinion was expressed regarding the ornamental plates found in Vani barrow. According to the Georgian medieval visual sources and North Caucasian archaeological artefacts, plates are assumed to be decorative elements of sabre scabbard. The period of usage of above items is approximately X-XII cc.

Due to the specificity of hilt of Vani sabre (straight, parallel of sabre blade) the opinion was expressed regarding the local production of the sabre. The process of transformation of the sabre in the region was inspired by Nomadic tribes though was based on local traditions of sword production (straight double blade sword).

Also, it was noted that some specifications of arrow heads found in Vani barrow could be typical to 10th - 11th cc. The period of spreading of sabre in Georgia was identified. The following facts give assumption that the sabre was actively used in Georgia since 10th - 11th cc.: sabre from Vani barrow, bas-

reliefs of greavestone of Gokhnari and Axalsopeli villages, frescos of Matskhvarishi Church. During the same period the word „Khmalı“ was changed by new word „Makhvili“ (the translate of both words in English is sword or sabre).

During the research it has been also identified the following: the numerous images of straight sword and lamellar armours on frescos and icons should nost describe the existing reality. According to the archaeological and written sources chain mail and sabre seem to be the main type of arms in the researched period.